

Budapest gyáripára (1919–1933)

Bevezetés

A magyarországi gyáripár kezdettől fogva jelentős mértékben koncentráldott a fővárosba. Ez a folyamat évtizedek alatt zajlott le, és a magyar gyáripár fejlődésében mind nagyobb szerep jutott Budapestnek.¹ Az 1800—1850. évek között eltelt félévszázad alatt csupán 35 gyár létesült a fővárosban. A következő ötven évben a fejlődés üteme meggyorsult és a századfordulóig mintegy 500 gyár alakult Budapesten.²

A szabadságharc elbukása után az ipár fejlődése az ötvenes évek közepén meggyorsult, amikor az osztrák burzsoázia a közös vámterület által biztosított piac fokozottabb kihasználására — megkezdte a közlekedési hálózat kiépítését Magyarországon és ennek érdekében lefoglalta a legfontosabb szén- és vasércbányákat. Ennek ellenére az egész ipari termelés színvonala nagyon alacsony volt.³

Az osztrák és a magyar uralkodó osztályok 1867. évi megegyezése következtében a politikai viszonyok konszolidálódtak, ami lehetővé tette a kapitalizmus fejlődésének bizonyos mértékű fellendülését. A kiegyezés után a gyáripár fejlődésére közvetlenül ható tényezők közül legfontosabb szerepe a hitelügynek volt, amely az osztrák és egyéb külföldi tőke nagyarányú behatolása következtében bontakozott ki Magyarországon.

A kiegyezésig Magyarországon mindössze 63 bank, földhitelintézet és takarékpénztár működött, s ezek együttes tőkeereje sem érte el a 100 millió Ft-ot. A kiegyezés után a gazdasági fellendülés és a politikai konszolidáció következtében az osztrák, valamint az angol és francia tőke behatolásának eredményeként a magyar nagybirtokos osztály és a magyar burzsoázia részvételével — az Európa-szerte fellépő vállalkozási láz közepette — a bankok és takarékpénztárak alapítása fellendült. A magyarországi hitelintézetek tőkeereje a kiegyezéstől 1872-ig meg-négyszereződött. Pesten a külföldi tőke a magyar nagybirtokosok és nagyburzsoázia részvételével bankokat alapított. Így pl. 1867-ben az osztrák Rotschild-csoport megalapította a Magyar Általános Hitelbankot. 1869-ben megalakult az Angol—Magyar Bank, 1870-ben pedig a Francia—Magyar Bank.⁴ A hitelügy fellendülésének, a pénzpiac kibővülésének magyarországi következménye a részvénytársasági forma elterjedése lett: 1867 előtt Magyarországon a gyáripari részvénytársaság ritka

jelenség volt, a kiegyezés után azonban elterjedt. 1866-ban Budapesten összesen csak 5 gyáripari részvénytársaság volt, 1873-ig pedig 65 új részvénytársaság alakult a gyáriparban, amelynek zöme már 1867 előtt is működő egyéni cég volt.⁵ Az ipari részvénytársaságokba nagyobb tőkét fektettek be, fejlettebb technikát alkalmaztak és ennek következtében 1867 után az ipari forradalom Magyarországon nagyobb arányokat öltött. Gyorsan szaporodott az ipari munkáslétszám is: 1880-ban már 408 000 fő, amelyből 110 000 nagyipari munkás.⁶

Az 1867. évi kiegyezés után kezdődő fellendülés idején a gyáripari fejlődésnek jellegzetes vonása volt a *budapesti malomipar kibontakozása*, amely a malmok műszaki színvonala és termelőképességük nagy méretei alapján országos, sőt világpiacon jelentőségű lett. Az árugabona-termelés növekedése, a városi lakosság számának, de különösen Pest lakosságának szaporodása, a belső piac viszonylagos bővülése és a kiviteli lehetőségek növekedése megnövelte a lisztszükségletet és főleg a liszt minősége iránti követelményeket. Így a malmok száma gyorsan szaporodott. Budapesten a kiegyezés idején 9 malom őrlött. 1867-től 1870-ig a malmok száma 14-re emelkedett,⁷ majd a századfordulóiig következő három évtized mindegyikére esett egy-egy nagy malomalapítás.⁸ A számszerű növekedésnél azonban sokkal nagyobb volt a malmok teljesítő-képességének emelkedése, ami nemcsak új alapítások következménye volt, hanem a meglévő malmok is bővítették kapacitásukat. A könnyűipar más ágaiban a fejlődés korántsem volt ilyen gyors, mert azt az osztrák ipar versenye és a nagybirtokosok iparpolitikája akadályozta.

A nehézipar fejlődését az osztrák tőke és a magyar nagybirtok érdekei ellentmondásosan szabták meg. Az osztrák nehézipar akadályozta ugyan a magyarországi nehézipar fejlődését, de a közlekedési hálózat kiépítése következtében — amelyre mind az osztrák tőkének, mind a magyar nagybirtoknak szüksége volt — a szén- és vastermelés emelkedett. A gépgyártás már nem ért el ilyen fejlődést és fejlettebb ágai is a közlekedéshez, az élelmiszeriparhoz és a mezőgazdasághoz igazodtak. Az 1861—1870-es években négy nagy gépgyárat létesítettek Budapesten.⁹

A kiegyezést követő ipari fellendülést az 1873. évi nagy gazdasági válság követte. Az új fellendülés csak az 1880-as években következett be. Ekkor a külföldi tőke újabb nagyarányú behatolását figyelhetjük meg, amely már a kialakuló finánc-tőke jegyében zajlott le. Hatalmas bankok jöttek létre, és a külföldi tőke bővítette iparvállalati érdekeltiségét is. Tíz év alatt a budapesti hitelintézetek száma 52-ről 102-re emelkedett.¹⁰ A megélénkülést 1886-ban új túltermelési válság váltotta fel, és az ipari termelés újabb fellendülése csak a kilencvenes években következett be. Meggyorsult az ipari és bankmonopóliumok kialakulása is. Budapesten ebben az időben több nagy ipari vállalat alakult. Így pl. erre az időszakra esik 5 nagy téglagyár építése, a villamos áramfejlesztő telepek közül 3 centrálé létesítése stb.¹¹

A XIX. sz. utolsó évtizedeiben nagy számban alakuló új gyárakban, az üzemeket jelentősen kibővítő vállalatokban a századfordulón már

72 320 munkás dolgozott a nagy-budapesti gyárakban, ami a magyarországi 281 416 főnyi nagyipari munkás 25,7%-át jelentette.¹² Az 1873-ban Pest, Buda és Óbuda egyesüléséből keletkezett Budapest tehát a századfordulóra nagyipari várossá fejlődött.

1900-ban újabb válság állította meg az ipar fejlődését. Az 1906 után meginduló gyors ütemű fellendülés azonban már a századforduló után kialakult monopol-kapitalizmus talaján zajlott le.

Az 1906-os fellendülés után a gyáripar gyorsan fejlődött. Nagymértékben előmozdította ezt — az uralkodó osztályok agresszív külpolitikája következtében — a háborúra való készülődés. Ezt bizonyítja az is, hogy pl. az 1911—1913. években Budapesten alapított 70 új gyárból 23 a nehéziparra, 13 a vegyészeti iparra esett.¹³ A századforduló után meggyorsult a könnyűipar, különösen a textilipar fejlődése is. Ezekre az évekre esik a háború előtti nagyobb fővárosi textilgyárak alapítása. Jelentősen előrehaladt az ipar gépesítése is, amit jól mutat az, hogy a magyar gyáriparban csupán az erőgépek lóerőszáma 202%-kal növekedett és megközelítette az 1 milliót.¹⁴ A munkáslétszám a gyáriparban a népszámlálás adatai szerint Nagy-Budapesten az 1900. évi 72 320-ról 1910-re 145 144 főre, vagyis 100,7%-kal emelkedett, vagyis a magyarországi gyáripar munkáslétszámának 28,5%-a tömörült Nagy-Budapesten.

A háború alatt ez az arány tovább növekedett, mert „Budapest volt az ország mozgósítási központja és minthogy a katonai igazgatás számai szintén idefutottak egybe, itt létesültek a nagy háborús ipari központok is.”¹⁵ A háborús szükségletek kielégítésére nagy méreteket öltött a meglévő gyárak bővítése. Különösen megnövekedett a nehéz-, a textil-, a bőr- és a konzervipar termelése. Így pl. a Weiss Manfréd Acél- és fémművei Rt. 1913-ban 4008, 1919-ben 22 755 munkást foglalkoztatott és termelése 40,4 millió koronáról 208,0 millióra növekedett. A dr. Lipták és Társa Vasipari Rt. ugyanezen idő alatt munkáslétszámát 650-ről 5300 főre, a Fegyver és Gépgyár Rt. pedig 1380-ról 4500 főre emelte. A bőriparban a Mauthner Testvérek és Társa Rt. munkáslétszáma az 1913. évi 320-ról 1917-ben 825 főre, a Wolfner Bőrgyáré 1071-ről 6720 főre emelkedett.¹⁶

Számos oka volt annak, hogy a magyarországi gyáripar fejlődése folyamán mindinkább a fővárosba tömörült. Budapest általános fejlődése igen gyors volt, lakossága rohamosan emelkedett a bevándorlók nagy száma következtében, akik főleg a mezőgazdaságban munkát nem találók tizezeiből toborzódtak.¹⁷ 1870-ben Nagy-Budapest lakossága 306 831, 1900-ban 854 063, 1920-ban pedig 1 217 324 fő.¹⁸

A főváros lakosságának gyors növekedése piacot teremtett az ipar számára. „Emellett Budapest fejlődése kulturális és gazdasági téren a főváros lakosságának szükségletét rohamosan megnövelte, s így a főváros, mint fogyasztóterület az ipari vállalkozások részére jelentékeny előnyöket ígért.” Ugyanakkor a növekvő népesség következtében „a gyártelepüléseknél oly fontos munkaköltség szempontjából

szintén összehasonlíthatatlanabban kedvezőbb a főváros területe, ahol az erős kínálat folytán mindenkor elegendő számú, megfelelően olcsó és a szükségletet jól kielégítő szakképzettséggel bíró munkáskéz állott rendelkezésre.”¹⁹ A gyáraknak a fővárosba való tömörülését elősegítette az is, hogy a gyárak olcsó villamosenergiát kaptak. A villamosenergia ára a vidéki városokban, a peremvárosokban és községekben jóval drágább volt, mint Budapest belső területén,²⁰ és ez is fokozta a budapesti gyárak profitját.

Az a nagy vasútépítkezés, amely az 1867. évi kiegyezés után kezdődött, ugyancsak elősegítette az ipari üzemek budapesti települését.²¹ Ez, valamint a dunai hajóforgalom elősegítette a nyers- és tüzelőanyag beszerzését, de megkönnyítette az árucikkeknek a bel- és külföldi piacokon való elhelyezését is.

Az eddig említett ipartelepülési tényezőkön kívül Budapestre vonzották a gyáriparat a fővárosnak a vidékénél fejlettebb tőke- és hitelviszonyai is. Mint láttuk, itt alakultak Magyarország legnagyobb bankjai és a külföldi tőkecsoportokkal is elsősorban Budapesten keresztül voltak Magyarországnak kapcsolatai.

A tőkések kihasználták az ipartelepülés szempontjából a főváros nyújtotta kedvező profitszerzési lehetőségeket. Az arány az első világháború utáni területcsökkenés következtében még inkább Budapest javára tolódott el. Az első világháború utáni területet nézve, 1913-ban a gyáripari össztermelés 62,8%-át adta Budapest, míg a gyáripari munkáslétszám 46,4%-a dolgozott Budapesten és ezek az adatok nem is Nagy-Budapest területére vonatkoznak. Az ipar területi elhelyezkedésének egészségtelen arányain — mint arról a következőkben szó lesz — az ellenforradalmi Magyarországon változás nem történt. Az ellenforradalmi rendszer 25 éves uralma alatt sok szó esett az ipari decentralizálásról, de a tőkések nem a magyar vidékek gazdasági és kulturális felemelkedését nézték, az ipari telepek létesítésének helyét a profit döntötte el. Az uralkodó osztály félt ugyan a munkásosztálytól,²² ezért igyekezett tanácsokkal ellátni a tőkéseket, hogy vidéken alapítsanak gyárakat. Ez azonban vajmi kevés eredményt hozott.

*

Az első világháború után gyökeres változás állott be az ország életében, így az ipar fejlődése területén is. A vesztes háború és az ország megszállása következtében a mezőgazdaság és az ipari termelés jelentősen csökkent, az államkincstár üres volt. Az uralkodó osztályok, hogy tömegbázist szerezzenek, a nagybirtok épségben tartásával földreformot hajtottak végre, de sikerült továbbra is fenntartaniuk a feudális eredetű birtokviszonyokat. Ez természetesen fékezte az ipar fejlődését is. Ehhez hozzájárult még az 1924-ig dühöngő infláció is.

Az 1920 után bekövetkezett területváltozás „iparibb jellegűvé” tette az országot. (Az 1913. évi gyáripari termelés összes értékéből a régi területen 170 korona, az új területen 240 korona jutott egy lakosra.)

Magyarország továbbra is agrárállam maradt, de a mezőgazdasági termékek értékesítési lehetőségei megváltoztak. A háború előtt a Monarchia a magyar mezőgazdaság termékeit a közös vámterületen belül fel tudta venni, s így azok árai a közös vámterület védelmét élvezték. A háború után viszont — az önálló vámterületen — az agrárvédelem nem érvényesült, mert Magyarország mezőgazdasági exportfeleslegét csak világpiaci árakon tudta külföldön értékesíteni. Ez nehezítette a mezőgazdasági termékek kivitelét, és így fokozott devizaszerzési feladatok hárultak az iparra.

Megváltozott a háború után Magyarország külföldtől való függésének formája is. 1918-ig az ország félgymarmat módjára függött Ausztriától; kizsákmányolását a közös vámterületen belül az osztrák és cseh ipar fölénye, az osztrák finánciókének a Monarchia gazdaságpolitikájában érvényesülő befolyása biztosította, 1920 után a súlyos feltételű külföldi kölcsönök, a külföldi tőke erőteljes behatolása, a kereskedelmi szerződések biztosították a fejlett nyugati tőkés országok számára a magyar dolgozókból kisajtolt profitot, a politikai és gazdasági függést.²³ Az ellenforradalmi Magyarország mint formailag önálló állam a trianoni békeszerződésben megállapított hároméves tilalom lejárta után, 1924-ben önálló vámtarifát léptethetett életbe és megindulhatott az imperialista protekcionizmus útján.

Az első világháború után az ipari fejlődés struktúrája megváltozott. Több iparágban, pl. malom-, cukor-, sör-, mezőgazdasági gépiparban, az üzemek kapacitása jóval nagyobb volt, mint az ország megmaradt értékesítési lehetőségei. Ezekben az iparágakban számos üzem megszűnt, épületeiket több esetben más iparágaknak adták át. Ez volt a helyzet pl. a malomiparban, amelynek épületeiben csokoládé- és cukorkagyárakat, de textilipari üzemeket is rendeztek be. A fegyveripar épületeit részben textilgyárakká, részben gép-, automobil-, varrógép-, kerékpár-, zománcedény- stb. gyárakká építették át.²⁴ A vámvédelem lehetővé tette azt is, hogy a tőkések számos olyan iparcikk előállítására rendezkedjenek be, amelyeket itthon eddig nem gyártottak. A vámvédelem következménye volt a könnyűipar, főleg a textilipar fejlődésének rohamos meggyorsulása is.

Jelentősen befolyásolta a gyáripár, különösen Budapest gyáripárának fejlődését az ország népességének szaporodása. Magyarország népessége 1920 és 1930 között 8,7%-kal, a következő 10 év során pedig 7,2%-kal nőtt. Nagy-Budapest lakossága azonban ennél erőteljesebben, 1920 és 1930 között 16,7%-kal gyarapodott.²⁵ Magyarország 1920 utáni iparosításában, sőt az ipari munkabérek igen alacsony szintű kialakulásában nagy szerepe volt annak, hogy az ország lakossága nőtt. A mezőgazdaság — annak akkori struktúrája, termelési és értékesítési viszonyai mellett — munkaerővel oly mértékben volt ellátva, hogy állandó latens munkanélküliség állott fenn, amely — és ez az 1914 előtti állapottal szemben mélyreható változást jelentett — kivándorolni nem tudott és ezért a fővárosba és a többi városba tódult, ahol — mint ipari munkaerő tartaléksereg — a munkabér-szintet lenyomta. Ez fokozta a budapesti lakásszükségletet és egyes iparágak — textil-, bőr-, ruházati- és vegyipar

— fejlődésének lehetőségeit teremtette meg egyrészt azáltal, hogy termékeik számára új fogyasztóréteg keletkezett, másrészt azáltal, hogy a nagy munkaerőkínálat nyomán kialakult alacsony munkabérszint az említett iparágak rentabilitását biztosította. Ugyanakkor az alacsony munkabérszint más iparágak termelésének akadályává vált, mégpedig nemcsak azért, mert az alacsony munkabérek mellett a tömegek vásárlóereje elégtelen volt. A bérmunkát a kapitalizmusban csak akkor pótolják gépekkel, ha az csökkenti a termelési költségeket. Magyarországon ez sokszor nem volt érdemes. Ezek a körülmények az ellenforradalmi Magyarországon — főleg a korszak kezdetén — hozzájárultak ahhoz, hogy a gépipari termelés kedvezőtlenül, a könnyűipari termelés viszont kedvezően alakult.

Az első világháború után a háborús gazdálkodás maradványait 1924—1925-re szüntették meg. 1924-ben hajtották végre külföldi kölcsönrel a valutastabilizációt és teremtették meg az államháztartás egyensúlyát. Ennek érdekében az uralkodó osztály szigorú takarékosági rendszabályokat léptetett életbe, növelték (áradók révén) a dolgozók adóterheit.

A stabilizáció után megkezdődött a külföldi tőke nagyarányú beáramlása. Ez, valamint az állami beruházások növekedése és a mezőgazdasági jó termés 1926 második felében a gazdasági élet fellendüléséhez vezetett. Az ipari termelés viszonylag gyorsan emelkedett, de a háború előtti színvonalat nem mindegyik iparág érte el.

A kapitalizmus magyarországi ideiglenes és viszonylagos stabilizálódását azonban elsöpörte az 1929-ben kitört nagy gazdasági válság. Magyarországon a válság 1932-ben érte el mélypontját. 1933-ban a termelés értéke az áresések következtében még csökken, de mennyisége már növekedett. A válságból való kilábalás a háborús készülődés jegyében zajlott le.

Az 1930-as évek depressziója, majd gyenge fellendülése azonban nem ment át virágzásba, mert — anélkül, hogy a fellendülés olyan mérvű lett volna, mint az 1929-ben kirobbant válság előtt — 1937 második felében újabb válság jelei mutatkoztak. Ennek kibontakozását azonban megakadályozta 1938-ban a nemzetgazdaság háborús termelésre való teljes átállításának megkezdése.²⁶

A budapesti gyárpar termelésének feltételei az ellenforradalmi korszak első éveiben, az inflációs időszak alatt 1919—1924

A háborút követő időszakban az Osztrák-Magyar Monarchia szétesése és a trianoni békeszerződés következtében Magyarországot gazdaságilag újonnan kellett berendezni. „A magyar valuta elkülönítése pl. a többi utódállamtól, vagy az új, önálló vámterület berendezése, valamint a legkülönbébb gazdaságpolitikai és közlekedési kérdések rendezése is káotikusan ment végbe.”²⁷ A gazdasági élet megindulását akadályozta az első világháború alatt bevezetett kötött gazdálkodás

lassú felszámolása, illetve egyes vonatkozásokban a kötött gazdálkodás szigorítása. A kibontakozás akadályai voltak azok a veszteségek is, amelyeket a Tanácsköztársaság leverésére Horthyék által behívott román, szerb és cseh imperialista csapatok okoztak. A megszálló csapatok a gyárakban sok gépet leszereltek, a raktárakat kiürítették, a vasutak gördülő anyagát az országból kiszállították. A román csapatok által okozott károk²⁸ a korabeli számítások szerint 2 378 849,4 ezer koronát tett ki, amelyből 1 180 558 ezer korona esett Budapestre.²⁹ Ehhez járult még a jugoszláv és a cseh imperialista csapatok által okozott 216,6 millió, illetve 4,6 millió korona kár.³⁰ A nagyipar Budapesten és vidéken egyformán 1,18 milliárdnyi korona kárt szenvedett. Az egyes iparágak tekintetében azonban nagy különbségek adódtak. Budapesten a két legjobban sújtott ipari főcsoport aránya — a vas- és fémiparé 35,5%, a gépiparé 32,5%, — csaknem egyező. Vidéken viszont az összes károk 77,4%-a a vas és fémiparra, a gépiparra pedig csak 6,4% esett. Ez természetes is, hiszen a gépgyárak Budapesten tömörültek. Figyelemre méltó Budapesten a vegyészeti ipar 7,6, a ruházati ipar 7,1 és a dohánygyárak 9,3%-os részesedése. Vidéken az élelmezési ipart ért kár 6,9%-os részesedéssel következett a vas- és fémipar után.³¹

Ennyit raboltak tehát a proletariátus diktatúrájának leverésére Horthyék által behívott imperialista megszálló csapatok. Mindezt természetesen a dolgozó tömegeknek kellett megfizetniük. Ezt bizonyítja pl. az is, hogy a minisztertanács 1921. július 22-én elfogadta azt az előterjesztést, amely szerint „a Magyar Királyi Kormány vállalja mindazon károknak 80%-ig való megtérítését, melyek az Entente által esetleg elkövetendő elkobzások, vagy rongálások folytán a céget érik”.³² Ezt az ajándékot a kormány a magyar nehézipar egyik fellegvárának, a Weiss Manfréd Acél- és Fémművei Rt.-nak adta. Mindezt a kormány akkor tette, amikor a dolgozók tízezrei nyomorogtak. Az ehhez hasonló „nemzeti ajándékok” is nagy szerepet játszottak abban, hogy Horthyék az adóterheket egyre fokozták. Igaz, hogy az adófizetés az infláció alatt a pénz elértéktelenedése következtében nem okozott komoly gondot, mégis a sorozatos adóemelések „a lakosság teherbíróképességének határáig fokozták a közszolgáltatásokat”.³³ Az adóprés szorítása következtében a magyar népnek sokkal több adót kellett fizetnie, mint a háború előtt. Ezt bizonyítják az alábbi számok:

Az adók alakulása egy lakosra Budapesten Pengőben³⁴

1913	49,85 P	1927	100,16 P
1924	62,80 P	1928	113,— P
1926	93,77 P	1929	112,13 P

Az egy főre eső adóteher tehát évről évre emelkedett és csak az 1929. év mutat némi csökkenést.

A dolgozó tömegek nyomorának oka volt az első világháborúval megkezdődött infláció is, amely az ellenforradalom győzelmével egyre

nagyobb méreteket öltött. A korona már a háború végéig eredeti értékének 35%-ára, innen 1919 március végéig kb. 20%-ára romlott. A Tanácsköztársaság lassította ezt a folyamatot: leverése idején a korona értéke az aranyérték 16%-án állott. De a hatalomra jutott ellenforradalmi rendszerben rohamosan nőtt az infláció, a koronát a külföldi tőzsdéken 1919 decemberében az eredeti aranyparitásnak 1/34-ed, 1920 végén 1/106-od, 1924 júniusában — a mélyponton — 1/18 500-ad részével jegyezték.³⁵

A korona ilyen méretű romlása következtében a pénztőkék megsemmisültek, s így a bankok saját tőkéje is nagyrészt elveszett annak az aránylag nem jelentős résznek a kivételével, amely ingatlanokban, vagy értékálló valutában feküdt; az értékpapírállomány is nagyrészt elértéktelenedett. Elolvadt a bankok betétállománya is.³⁶ Az infláció alatt azonban legtöbbit a dolgozó tömegek szenvedtek. „A jövedelmek szaporodása messze elmaradt az élet drágulásától és így az életszínvonal állandóan süllyed”, vallotta be a külügyminisztérium.³⁷ Az infláció a kisembereket nemcsak megtakarításaiktól fosztotta meg, hanem ruházatuktól, háztartási berendezésüktől is, amelyet főleg élelemért cseréltek el. Ugyanakkor az infláció alatt az eladósodott föld- és házbirtokok megszabadultak adósságaiktól és a burjánzó spekuláció jó üzlet volt a burzsoázia egyes tagjainak is. A tőzsde olyan forgalmat bonyolított le, amire eddig nem volt példa a magyar kapitalizmus történetében. A helyzetet, valamint a stabilizáció után következő konjunktúracsökkenést az áru- és értéktőzsdei tagok számának alakulása híven jellemzi.³⁸

Év	Tőzsdetagok száma	Év	Tőzsdetagok száma
1921	3216	1926	3346
1923	5179	1928	3009
1925	3831	1929	2652
		1930	2300

A pénzromlás rohamos üteme végül már akadályozta a tőkés gazdaság működését, s a gazdasági élet összeomlással fenyegetett. A burzsoázia azonban nem volt rá képes, hogy a dühöngő inflációt saját erejéből megfékezze, mert ehhez a profit egy részéről kellett volna lemondania. Ehelyett olyan stabilizációt akart, amely számára további hasznót biztosít, s amelynek terheit legnagyobb részben a dolgozók viselik. Ezt a célt szolgálta az 1924-ben népszövetségi kölcsön segítségével végrehajtott stabilizáció.

A bizonytalan helyzet következményeképpen a kedvező mezőgazdasági konjunktúra ellenére — a mezőgazdasági termelés is nagyon kedvezőtlenül alakult. Magyarországnak ebben az időszakban még mezőgazdasági termékeket is kellett importálnia.

Sok nehézségbe ütközött a külkereskedelmi kapcsolatok kiépítése is. Ezt az időszakot előbb az áruhiány, majd az első világháborút követő gazdasági válság, a sok országban még fennálló, sőt továbbfejlődő infláció, valamint az önálló magyar vámtarifa hiánya jellemezte. Az imperialista békeszerződés vámjogi téren is gondoskodott a győztes

entente országok tőkéseinek profitjáról. Elrendelte, hogy Magyarország 1924 közepéig köteles érvényben tartani a volt közös osztrák—magyar vámtarifa vámtételeit és ezeknek a háborúelőtti kereskedelmi szerződésekben megállapított mérsékléseit; a szerződéses vámtételek közül a legalacsonyabbakat kell — a legnagyobb kedvezmény alapján — minden győztes állam áruira alkalmazni anélkül, hogy az utóbbiak a maguk vámjaiból bármilyen engedményt biztosítanának Magyarországnak. Részben ez is volt az oka a magyar külkereskedelmi mérleg 1924 előtti nagy passzívumának. A külkereskedelmi forgalmat azonban gátolta az infláció, és a bürokratikus megszervezett, kötött devizagazdálkodás, valamint az egyes árukra megállapított ki-, illetőleg beviteli tilalom vagy korlátozás is.³⁹ A kormány a tilalmakat valutavédelmi okokkal indokolta. A gyakorlatban azonban mindez az ipari burzsoázia érdekét szolgálta. „1923-ban a magyar kormány valutavédelmi okokból rendkívül szigorú behozatali tilalmi rendszert vezetett be, amelyet 1924 első felében is fenntartott. A tilalmi időben olyan cikkek közül is, amelyeket a magyar textilgyárak nem termeltek, rendkívül kicsi behozatali kontingensek engedélyeztettek, úgy, hogy bizonyos minőségekben a belföldi piacon áruhiány állott elő.”⁴⁰ Ezenkívül a kormány adó- és egyéb kedvezmények nyújtásával és „a belföldön nem gyártott és üzemberendezésre, valamint üzemkiterjesztésre felhasználandó gépek vámfelpénzmentes⁴¹ behozatalának engedélyezésével támogatta a tőkések iparfejlesztő tevékenységét. Az 1922—1925. évek során az 1907. évi III. tc.-ben meghatározott állami kedvezményben Magyarországon 82 gyár részesült, ami az egyes iparágak között a következőképpen oszlott meg: ⁴²

Kedvezményekben részesült

		Gyárak			Gyárbővítések		
		száma	Kikötött állótóke P	Alkalmazandó munkások száma	száma	Kik. állót. P	Alk. munk. sz.
I.	Vas és fémipar	4	822 800	415	—	—	—
IIa	Gépgyártás	3	134 500	475	—	—	—
IIb	Közhasználatú vill. áramfejl. telepek ..	—	—	—	—	—	—
III.	Kő-, föld-, agyag-, azbeszt és üvegipar ..	5	886 000	490	—	—	—
IV.	Fa- és csontipar ...	2	164 000	130	—	—	—
V.	Bőripar	4	765 500	275	—	—	—
VI.	Fonó- és szövőipar ..	47	38 985 200	8 963	6	4 043 500	1 079
VII.	Ruházati ipar	3	1 592 800	290	—	—	—
VIII.	Papíripar	1	696 000	60	—	—	—
IX.	Élelmezési és élvezeti cikkek gyártása	1	69 600	10	—	—	—
X.	Vegyészeti ipar	6	4 295 000	395	—	—	—
XI.	Sokszorosító- és műipar	—	—	—	—	—	—
	Összesen	76	48 411 400	11 503	6	4 043 500	1 079

Ezek az adatok is a textilipar nagy fellendülésére engednek következtetni.

Az infláció és a háború utáni helyzet tehát ellentmondásosan hatott az ipar fejlődésére. Egyrészt nehézséget jelentett, másrészt az új önálló vámterület, a fejlettebb osztrák és cseh ipar versenyétől való megszabadulás, a behozatali tilalmak: a fogyasztási iparok termelésének gyors ütemű emelkedését tette lehetővé. A háborús károk pótlása és a jótételi szállítások viszont a nehézipart foglalkoztatták, termelése azonban koránt sem emelkedett olyan mértékben, mint a textiliparé.

Mindezen tényezők hatása alatt az ipari termelés a következőképpen alakult:⁴³

Az 1920 utáni országterület gyáriparának termelési értéke folyó árakon számítva, millió pengőben

Iparág	1913	1921	1922	1923	1924
Vas- és fémipar					
Budapest					
a) termelési érték	67,6	36,4	45,8	46,5	57,7
b) index	100,0	53,8	67,8	68,8	85,4
Magyarország összesen					
a) termelési érték	291,5	158,3	—	—	—
b) index	100,0	54,3	—	—	—
Gépgyártás					
Budapest					
a) termelési érték	215,4	61,8	69,5	56,3	88,1
b) index	100,0	28,7	32,2	26,1	40,9
Magyarország összesen					
a) termelési érték	261,8	94,1	—	—	—
b) index	100,0	30,4	—	—	—
Villamosenergia-termelés					
Budapest					
a) termelési érték	13,4	7,8	8,0	18,6	29,7
b) index	100,0	58,3	59,8	138,9	213,8
Magyarország összesen					
a) termelési érték	29,0	19,6	—	—	—
b) index	100,0	67,6	—	—	—
Kő-, agyag- és üvegipar					
Budapest					
a) termelési érték	21,9	5,4	8,4	10,5	12,5
b) index	100,0	24,6	38,2	47,9	57,0
Magyarország összesen					
a) termelési érték	86,0	30,3	—	—	—
b) index	100,0	35,2	—	—	—

Iparág	1913	1921	1922	1923	1924
Fa- és csontipar					
Budapest					
a) termelési érték	21,2	7,2	13,1	11,7	17,1
b) index	100,0	34,1	61,7	55,1	80,7
Magyarország összesen					
a) termelési érték	47,9	21,4	—	—	—
b) index	100,0	44,6	—	—	—
Bőr-, sörte- és tollipar					
Budapest					
a) termelési érték	15,3	7,6	12,9	9,3	14,3
b) index	100,0	49,8	84,4	60,1	93,5
Magyarország összesen					
a) termelési érték	52,2	35,3	—	—	—
b) index	100,0	67,6	—	—	—
Fonó- és szövőipar					
Budapest					
a) termelési érték	32,1	14,6	27,7	48,5	97,1
b) index	100,0	45,5	86,3	151,1	302,5
Magyarország összesen					
a) termelési érték	91,3	55,7	—	—	—
b) index	100,0	61,0	—	—	—
Ruházati ipar					
Budapest					
a) termelési érték	26,4	12,2	21,8	22,3	28,7
b) index	100,0	46,2	82,6	84,5	108,7
Magyarország összesen					
a) termelési érték	27,9	16,6	—	—	—
b) index	100,0	59,5	—	—	—
Papírosipar					
Budapest					
a) termelési érték	11,3	3,9	4,6	4,4	7,3
b) index	100,0	34,6	40,8	39,0	64,7
Magyarország összesen					
a) termelési érték	12,4	4,9	—	—	—
b) index	100,0	39,6	—	—	—
Élelmezési ipar					
Budapest					
a) termelési érték	612,5	174,9	163,4	166,7	230,1
b) index	100,0	26,7	27,2	28,5	37,6
Magyarország összesen					
a) termelési érték	806,6	464,0	—	—	—
b) index	100,0	57,5	—	—	—
Vegyészeti ipar					
Budapest					
a) termelési érték	94,0	40,1	43,0	47,8	57,8
b) index	100,0	42,7	45,8	50,9	61,5
Magyarország összesen					
a) termelési érték	146,2	61,7	—	—	—
b) index	100,0	42,2	—	—	—

Iparág	1913	1921	1922	1923	1925
Sokszorosító ipar					
Budapest					
a) termelési érték	45,4	14,9	16,6	15,5	20,8
b) index	100,0	32,8	36,6	34,2	45,8
Magyarország összesen					
a) termelési érték	49,4	16,2	—	—	—
b) index	100,0	32,8	—	—	—
Összesen					
Budapest					
a) termelési érték	1193	387,2	435,0	454,9	661,9
b) index	100,0	32,4	36,8	38,1	55,5
Élelmezési ipar nélkül					
a) termelési érték	508,5				
b) index	100,0				
Magyarország összesen					
a) termelési érték	1900,9	978,1	—	—	—
b) index	100,0	51,4	—	—	—
Élelmezési ipar nélkül					
a) termelési érték	1093,4	514,1	—	—	—
b) index	100,0	47,1	—	—	—

Magyarország ipari apparátusa tehát az ellenforradalmi korszak kezdetén a háborús veszteségek és az általános dezorganizáltság miatt egyáltalában nem nyújtotta ugyanazt a termelést, amit 1913-ban. A termelési érték adatait természetesen erősen befolyásolták az 1913 és 1924 közötti árváltozások. A két időpont között jelentősen emelkedtek a nyersanyag, s ennek megfelelően a készáru-árak is, amiből az következik, hogy a termelés mennyiségileg a háború után még erősebben csökkent, mint az adatok mutatják. Ezenkívül az infláció idején a papírkoronában jelentkező termelési értéket az akkori statisztika nem megbízható módon számította át aranykoronára. E hibaforrásokra való tekintettel ebből a táblázatból még nem vonhatunk le pontos és részletes következtetéseket. Azt azonban a táblázat jól mutatja, hogy az ipari termelés 1913-hoz képest a háború után nagymértékben visszaesett. Még nagyobb a visszaesés a háború alatti 1917. évi színvonalhoz képest, mert — mint arról már szó volt — egyes iparágak, főleg a nehézipar, jelentősen fejlődtek. Emellett ezek az adatok azt is mutatják, hogy a világháború után az ipar területén már az infláció alatt is mélyreható strukturális változások következtek be.

A budapesti gyáripár termelésének feltételei a stabilizáció és a fellendülés időszakában 1924—1929

Az inflációnak az 1924-ben külföldi kölcsönrel bekövetkezett valutastabilizáció vetett véget. A kormány az államháztartás egyensúlyának helyreállítására úgynevezett szanálási programot készített.

Az uralkodó osztály erre a célra népszövetségi kölcsönt vett fel. Ennek segítségével létesült a Magyar Nemzeti Bank is, amely 1924. június 24-én kezdte meg működését.

Az 1924. évi valutastabilizáció körülményei sok irányban befolyásolták a későbbi gazdasági fejlődést. Így mindenekelőtt ki kell emelni, hogy a valutastabilizáció külföldi eladósodással és a nemzetközi fináncsőke magyarországi ellenőrző szerepének megerősödésével állt kapcsolatban.

A népszövetségi kölcsön 7 országban (ezenkívül kis részben Magyarországon is) került kibocsátásra, összesen 307 millió aranykorona névértékben. Mind kibocsátási árfolyamát, mind egyéb feltételeit tekintve jellegzetesen uszora-kölcsön volt. A névértéknél jóval alacsonyabb (80—88% közötti) kibocsátási árfolyamok, továbbá a különféle tőkés érdekeltségek által harácsolts „költségek” és „jutalékok” következtében a 307 millió korona adóssággal csak 253,8 millió korona tényleges bevétel állott szemben (ebből Magyarországról 9,9 millió származott). A kölcsönjegyző külföldi tőkések igen nagy kamatjövdelemre tettek szert. A kölcsön biztosítékaul lekötötték az egész vámbevételt, a dohány- és sójövédék tiszta hozadékát és a cukorfogyasztási adót; a kölcsönnek minden más állami tartozással szemben elsőbbsége volt. E rendelkezések végrehajtását a Népszövetség által kijelölt főbiztos, az amerikai Jeremias Smith ellenőrizte.⁴⁴

Az események utólag igazolták, hogy a népszövetségi kölcsön a valutastabilizáció szempontjából fölösleges, vagy legalábbis erősen túlméretezett volt. A külföldi kölcsön felvételét a kormány annak idején azzal indokolta, hogy a stabilizáció után az államháztartás esetleges deficitjét fogják belőle fedezni, nehogy ebből a célból ismét inflációs pénzkibocsátáshoz kelljen folyamodni. Valójában azonban csak 1924 őszéig volt szükség az államháztartás hiányának külföldi kölcsönrel való pótlására, s az ez irányú legnagyobb átmeneti igénybevétel sem haladta meg az 50 millió aranykoronát, vagyis olyan összeget, amelyet belső erőforrásokból is elő lehetett volna teremteni.⁴⁵

A kölcsön hozamát tehát nem az eredeti rendeltetése szerint használták fel, hanem túlnyomó részét, 214 millió pengőt, az 1925—1929 közötti öt év jórészt improduktív állami beruházásokra fordították.

A stabilizáció után következő évek egyik jellegzetessége volt a mesterségesen teremtett pénzzűke is, mert a külföldi tőke által az ország nyakára ültetett „szakértők” oly módon maximálták a bankjegyforgalmat, hogy az nem elégítette ki a nemzetgazdaság szükségleteit.⁴⁶ Mindez a súlyos közterhekkal együtt⁴⁷ valóságos válságot okozott, amelyet a polgári irodalom „szanalási válságnak” nevezett, s amely körülbelül két évig fékezte a nemzetgazdaság fejlődését.

A stabilizáció után a fináncsőke érdekében teremtett pénzzűke olyan helyzetbe juttatta a magyarországi nagybankokat, hogy még fokozottabban behatolhattak az iparba s megszerezhették az ellenőrzést csaknem az összes fontosabb magyarországi iparvállalat fölött. Ennek a folyamatnak az eredményeit az 1929. év végi állapot alapján vizsgálva

Magos György megállapította, hogy az akkor működött 3675 magyarországi részvénytársaság közül (amelyek összesen 1509 millió pengőnyi részvénytőkével rendelkeztek), a 10 legnagyobb bank érdekeltsége — a kettős számítások kiküszöbölésével — 628 részvénytársaságra terjedt ki, mégpedig természetesen elsősorban a legnagyobbakra, úgyhogy a 10 legnagyobb bank az 1509 milliós egész részvénytőkéből 970 milliót, vagyis 64 százalékot ellenőrzött.

Fokozódott a magyarországi részvénytársaságok felett gyakorolt külföldi ellenőrzés is. A külföldi tőkések részben közvetlenül is vállaltak érdekeltséget a magyarországi részvénytársaságokban, de főképp a magyarországi bankok útján, amelyek részvénytőkéjének jelentős része volt külföldi kézen. Azonkívül a bankok egy-egy iparvállalati érdekeltség megszerzésekor esetenként is bevontak külföldi érdekeltségeket, elsősorban bankokat.⁴⁸

A korona stabilizálása és a trianoni békeszerződésben megállapított hároméves tilalom lejárta után az ellenforradalmi Magyarország mint formailag önálló állam 1924-ben önálló vámtarifát léptetett életbe és megindulhatott az imperialista protekcionizmus útján.⁴⁹ Ezzel egy időben a kormány megkezdte a kivitel és „a behozatal felszabadítását, oly módon, hogy azokra az árukra nézve, amelyeknek behozatalát szabaddá tette, életbeléptette az új vámtarifának a réginél legtöbbször nagyobb tételit.”⁵⁰ 1924-ben azonban megkezdődött a háború óta fennállott kötött gazdálkodás csaknem összes, addig még fennmaradt berendezéseinek, intézményeinek és szerveinek lebontása is. Ezzel helyreállt a szabad forgalom, és ez lehetőséget adott a magyar külkereskedelem bizonyos fokú normalizálására is.

A vámtarifán kívül a kormány más protekcionista intézkedésekkel is segítette a fináncsőkéket, „mert a termelés méltányos érdekeit védő vámtarifa egymagában nem szolgálhatja kielégítően az iparfejlesztés érdekeit. Ez a megfontolás magyarázza, hogy a vámtarifán felül más eszközök is állították az iparfejlesztő politika szolgálatába. Ilyen, az iparfejlesztés és ezen keresztül a többtermelés érdekeit szolgáló eszközeink a következők; 1) A hazai ipar fejlesztéséről szóló 1907. III. t. c. és annak végrehajtási utasítása; 2) az ipar alapításai, vagy üzemfejlesztési célból behozott gépekre nyújtandó vámkedvezményt szabályozó 6784/1922. M. E. sz. rendelet; 3) a vámjog szabályozásáról szóló 1924. XIX. t. c., illetve életbeléptéig a régi vámtarifának a költözködési ingóságoknak a behozatali vám fizetése alóli mentességéről, a behozatali kikészítési eljárásról és az engedélyjegyes forgalomról szóló intézkedései, valamint a kiviteli kikészítési eljárást szabályozó 570/1921. M. E. és 454/1921. P. M. sz. rendeletek”⁵¹

E protekcionista intézkedések által biztosított kedvezményeket a tőkések bőségesen igénybe vették. Ezt mutatja pl. a következő összeállítás is.⁵²

Az 1907. évi III. t. c. alapján adományozott állami kedvezmények 1926—1930. évek folyamán :

Kedvezményekben részesült

	Iparág	Gyárak			Gyárbővítések		
		száma	Kikötött állítóke 1000 P	Alkalmazandó munkások sz.	száma	Kiköt. állót. 1000 P	Alk. munk sz.
I.	Vas- és fémipar	3	78,8	90	5	1 680,1	263
IIa	Gépgyártás és közl. eszközök gyártása	10	3 874,2	1 233	4	17 240,3	1520
IIb	Közhasználatú vill. áramfejl. telepek	1	4 000,0	40	—	—	—
III.	Kő-, föld-, agyag- stb. ipar...	6	5 972,0	418	1	6 560	500
IV.	Fa- és csontipar	5	1 084,0	370	—	—	—
V.	Bőr-, sörté-, szőr-, toll-, viaszos vászon- és ruggyantaipar	5	4 520	113	1	2 125,0	350
VI.	Fonó- és szövőipar	61	37 904,6	5 450	37	63 359,2	8658
VII.	Ruházati ipar	3	1 132,0	160	1	104,0	100
VIII.	Papirosipar	3	4 200,0	350	3	1 875,0	207
IX.	Élelmezési és élvezeti cikkek	1	150,0	130	—	—	—
X.	Vegyészeti ipar	2	2 040,0	52	3	3 350	470
XI.	Sokszorosító- és műipar.....	1	150,0	40	—	—	—
	Összesen	101	60 974,6	8 446	55	90 389,6	12095

Ez a táblázat is jól mutatja az iparfejlesztés irányát, amennyiben Magyarországon az 1926—1930. évek alatt állami kedvezményekben részesült gyáraknak több mint a fele a textiliparra esett. Még nagyobb az arány a textilipar javára a gyárbővítések során kedvezményekben részesített vállalatoknál.

A stabilizáció után a gazdasági fellendülés 1926 második felében következett be. Ennek oka részben a mezőgazdasági jó termés volt, amelynek következtében az agrárnépesség vásárlóereje növekedett. „A gyáripari termelés emelkedése azonban elsősorban az állami, vármegyei és városi beruházási akciók”⁵³ eredménye volt. E beruházások forrása részben külföldi kölcsön, részben pedig a magas adók következtében nagy feleslegekkel záruló költségvetés volt. Szabóczy Alajos egykori pénzügyi államtitkár adatai szerint az állam 1924—1929-ig a következő összegű beruházásokat eszközölte.⁵⁴

1924/25	67,1 mill. pengő	1927/28	263,8 mill. pengő
1925/26	224,6 „	1928/29	201,1 „
1926/27	175,2 „		

A beruházásoknak csak kisebbik része volt produktív,⁵⁵ összegük azonban jelentős volt és így nem hanyagolható el a gazdasági élet fejlődési tényezői között. Egy részét az állam egyszerűen tovább adta „kölcsön” formájában a tőkéseknek és nagybirtokosoknak.

Az állami beruházások mellett a fővárosi beruházások is teremtettek munkaalkalmat az ipar részére. Budapesten a költségvetés keretei között folyó bevételekből végrehajtott beruházások a következőképpen alakultak.⁵⁶

1920	356 349 pengő	1925	14 424 215 pengő
1922	1 773 895 pengő	1927	15 661 793 pengő
1923	3 687 602 pengő	1928	44 027 525 pengő
1924	5 003 984 pengő	1929	29 542 999 pengő

E beruházások következtében az építő- és ezzel kapcsolatos iparok 1927-ben kettőzött erővel dolgoztak. A fővárosban az 1927. év folyamán 680 új lakóház épült, míg 1926-ban csak 350 lakóház készült el.⁵⁷ Az 1927. évi építkezések 35%-a emeletes ház volt, míg az 1926-ban épült emeletes házak egyötödét sem tették az új lakóházépítkezéseknek.

A beruházások részletes taglalására itt nincs lehetőség. Ipari és kereskedelmi fontossága miatt megemlíjtjük azonban a Budapesti Kereskedelmi és Ipari Kikötő építését, amely a Csepelsziget északi csúcsánál épült, és 1928-ban nyitották meg. E terv keretén belül épült meg a soroksári Duna-ágon átvezető nagyméretű új híd is.⁵⁸

A stabilizáció utáni gazdasági fellendülés kapcsolatos volt a külföldi kölcsönök nagyarányú beáramlásával is. Magyarország külföldi tartozásainak teljes összeírása csak 1931 végén történt meg. Ekkor 4309 millió pengőnek felelt meg a kimutatott adósságösszeg, kivéve 1214 millió értékű háború előtti, illetőleg háborús állami tartozást; az adósság többi része, 3095 millió pengő, mind háború utáni eredetű volt.⁵⁹ Emellett a stabilizáció után a belföldi tőkeképződés is meggyorsult. Ezt fejezi ki a takarékbetétállomány összegének alakulása is.⁶⁰

Betétállomány a Postatakarékpénztárnál és a 12 legnagyobb pénzintézetnél. 1000 pengő

1924. június 30.	88 894
1924. december 31.	268 072
1925. december 31.	521 198
1927. december 31.	1 047 040
1929. december 31.	1 388 257

Mindez erősen hozzájárult a konjunktúra élénküléséhez.

E tényezők hatása alatt a gyáripár termelése a háború utáni mélyponthoz képest viszonylag gyorsan emelkedett. A stabilizáció után megbízhatóvá vált az értékelés szempontjából az ipari statisztika is, ezért az 1920-as évek iparfejlődését az 1925. és 1929. év adatainak az 1913. évhez való viszonyításával világítjuk meg. Itt már megkíséreljük kiküszöbölni az árváltozások hatását, amennyiben az egyes iparágakra leginkább jellemzőes néhány termék 1913., 1925. és 1929. évi árai alapján az 1925. és 1929. évi termelési értékeket az 1913. évi árakra számítottuk át.⁶¹

Az 1913. évi árak alapulvételével számított gyáripari termelés

Iparág	Volumenindex száma 1913 = 100		Százalékos összetétele		
	1925	1929	1913	1925	1929
Vas- és fémipar					
Budapest	57,7	112,0	7,1	7,7	8,8
Magyarország	57,3	88,0	16,1	10,3	11,1
Gépgyártás					
Budapest	46,3	64,8	18,1	12,2	13,2
Magyarország	55,1	82,5	8,4	8,9	9,3
Villamosenergia-termelés					
Budapest	507,6	752,7	1,1	11,0	9,5
Magyarország	471,3	713,7	1,3	8,4	8,9
Kő-, agyag- és üvegipar					
Budapest	47,8	86,9	1,8	1,7	1,8
Magyarország	75,0	113,2	4,4	3,8	4,1
Fa- és csontipar					
Budapest	70,1	124,1	1,8	2,4	2,6
Magyarország	106,2	135,7	7,1	3,1	2,8
Bőr-, sörte- és tollipar					
Budapest	74,2	132,6	1,3	1,8	1,9
Magyarország	112,9	153,7	2,9	3,6	3,4
Fonó- és szövőipar					
Budapest	159,3	340,8	2,7	8,2	10,5
Magyarország	168,7	270,9	6,6	9,5	10,6
Ruházati ipar					
Budapest	78,8	137,1	2,2	3,4	3,5
Magyarország	114,0	172,1	1,1	2,0	2,1
Papirosipar					
Budapest	62,2	161,3	0,9	1,1	1,8
Magyarország	78,3	235,7	1,6	0,6	1,3
Élelmezési ipar					
Budapest	37,5	57,7	51,3	37,1	32,2
Magyarország	59,2	76,6	41,2	40,0	36,1
Vegyészeti ipar					
Budapest	72,2	123,4	7,9	10,9	10,9
Magyarország	95,4	138,9	7,7	8,6	8,4
Sokszorosító ipar					
Budapest	34,2	85,6	3,8	2,5	2,3
Magyarország	35,8	88,2	1,6	1,2	1,9
Összesen					
Budapest	51,6	90,0	100,0	100,0	100,0
Magyarország	73,1	105,0	100,0	100,0	100,0
Élelmezési iparnélkül					
Budapest	78,0	140,0			
Magyarország	86,7	132,7			

E táblázat szerint tehát a gyáripár össztermelése 1925-ben még messze elmaradt az 1913. évi színvonalától és 1929-ben is csak 5, illetve az élelmezési ipar nélkül 32%-kal haladta azt meg. Még szembetűnőbb a *budapesti gyáripár termelésének alakulása*, amely 1925-ben fele volt az 1913. évinek és 1929-ben is csak 90%-át érte el. Ez egyrészt azzal függ össze, hogy olyan iparágak, mint a gépgyártás és az élelmezési ipar, fontos helyet foglaltak el Budapest gyáripárában és a háború után beállott új helyzethez nem tudtak alkalmazkodni, ennek következtében termelésük csökkent. Ugyanakkor az élelmezési ipar nélkül számított gyáripari termelés Budapesten 140,0%-ra emelkedett, az országos 132,7%-kal szemben. Ez annak tudható be, hogy a textilipar rohamos fejlődése Budapesten meghaladta az országos átlagfejlődést. Ezt bizonyítja az is, hogy 1913-ban Budapest a fonó- és szövőipar termelésének 35,2%-át szolgáltatotta, 1929-ben pedig 44,3%-át.

Az iparfejlődés ütemének lelassulása mellett szembetűnő az ipar szerkezetének változása. Leggyorsabban a textil- és egyéb könnyűipari ágak fejlődtek, ami kapcsolatos volt a monarchia felbomlása következtében kialakult új helyzettel, s az ezekben az években bevezetett védővámokkal. A vas- és fémipar termelése Budapesten nagyobb mértékben emelkedett az ország termelésénél, a gépgyártás termelése azonban, amely 1929-ben 82,5%-a volt az 1913. évinek, Budapesten csak 64,8%-ot ért el. Viszont a bőripar termelése Budapesten 132,6%-ra, a ruházati iparé 137,1%-ra, a textiliparé pedig 340,8%-ra emelkedett az országos 270,9%-kal szemben. Ez utóbbi is azt mutatja, hogy a textilipari üzemek Budapesten nagyobb mértékben telepedtek le, mint vidéken. A két legnagyobb szélső értéket az országos viszonylatban kétszeresére, Budapesten hét és félszeresére nőtt villamosenergia-termelés és a háború előttinek Magyarországon 76,6%-át, Budapesten 57,7%-át termelő élelmezési ipar képviselték.

Ez érthető is, mert a villamosenergia-termelés gyors növekedése egybeesett az általános technikai fejlődés irányzatával, valamint a városok és községek nagy hasznot biztosító villamosításával, az élelmezési ipar — főleg a malomipar — hanyatlását pedig a volt monarchia piacainak elvesztése okozta.

A budapesti ipar fejlődésénél is *gyorsabb volt Budapest környékének fellendülése*. Erre vonatkozóan közöljük a népszámlálás adatait.⁶²

A 20-nál több munkást foglalkoztató nagyipari vállalatok száma tehát Budapesten 130,2%-ra, a munkások létszáma 132,2%-ra, a Nagy-Budapesthez tartozó községekben viszont 315,5, illetve 219,7%-ra növekedett. Budapesten azonban a munkások létszáma nem érte el az 1910. évi 128,358 főt. Ezzel szemben a környék létszáma nemcsak az 1920. évit haladta meg, hanem az 1910. évinek több mint kétszeresére nőtt.

A budapesti munkáslétszám vizsgálatánál azonban figyelembe kell venni, hogy az ipari munkásság a háborút követő ipari pangás és közélelmezési nehézségek miatt tömegesen tért vissza a faluba. Ez az oka annak, hogy 1920-ban Budapesten a munkáslétszám 1910. évinél kevesebb volt.

20-nál több segédet foglalkoztató vállalatok

	Budapest		Szomszédos helységek		Nagy-Budapest		Vidék		Magyarország	
	1920	1930	1920	1930	1920	1930	1920	1930	1920	1930
Iparváll. száma	794	1034	58	183	852	1217	699	742	1551	1959
Indexsz.	100,0	130,2	100,0	315,5	100,0	142,9	100,0	106,1	100,0	126,3
Iparváll. segédsz. száma	88 952	117 619	16 490	37 883	105 442	155 502	67 557	78 362	172 999	233 864
Indexsz.	100,0	132,2	100,0	219,7	100,0	147,5	100,0	115,9	100,0	135,2

Az ellenforradalmi Magyarországon tehát az ipar továbbra is Budapesten koncentrált, amennyiben a *nagyipari vállalatok 62,1%-a a munkáslétszámnak pedig 66,3%-a tömörült Nagy-Budapesten.*

Fejlődő iparágak az 1920-as években

Fonó- és szövőipar

A könnyűipari termékeket előállító iparágak közül Budapesten is a textilipar volt a leggyorsabban fejlődő iparág. A Monarchia keretén belül a közös vámterületen korlátlanul érvényesülő szabadverseny lehetetlenné tette a magyar textilipar kibontakozását. A századforduló után a magyar textilipar fejlődése meggyorsult ugyan, de a termelés volumene még mindig igen alacsony volt.⁶³ A háború után a pamutipar 12%-a, a posztóipar 20%-a, a kender- és lencsövőipar 35%-a, a pamutszövőipar 50%-a maradt az új határokon belül.⁶⁴ Így a textilipar a textilszükségletnek „csak kisebb részét tudta fedezni, mégpedig gyapjúszövetekből kb. 25%-át, pamutszövetekből felét, selyemszövetekből azonban még félszázaléknál is kevesebbet, jutaszövetekből és zsákokból 70%-át.”⁶⁵ A Monarchia szétesése következtében a textilipar bizonyos mértékig megszabadult a fejlettebb osztrák és cseh ipar versenyétől és a fővárosi nagy fogyasztópiac lehetőséget adott fejlődésére. Ugyanakkor a kormány „iparosítási politikája” 1924-ig behozatali tilalmmal, később fokozott vámvédelemmel, adó- és egyéb kedvezménnyel igyekezett fejlődését előmozdítani.

Ennek megfelelően a textilipar az 1920-as évek alatt gyorsan fejlődött. Jól mutatja ezt a textilgyárak és az üzembe helyezett erőgépek lőerejének rohamos gyarapodása. 1920-ban Budapesten 31 textilgyár volt, 1928-ban már 109. Az erőgépek lőereje pedig 1920—1927 között 30 223,9-ről 98 746,4-re emelkedett. A gyárak száma és az erőgépek lőereje alapítási évek szerint a következőképpen oszlott meg:⁶⁶

Alapítási év	Gyárak száma alapítási év szerint	Erőgépek lőereje alapítási év szerint
1920 előtt	31	30 223,9
1919—1920	5	104,4
1921	6	180,6
1922	12	4 065,3
1923	24	8 437,0
1924	9	390,2
1925	6	154,3
1926	2	187,1
1927	7	81,3

A háború után különösen gyorsan szaporodott a textilgyárak száma az inflációs időszakban a behozatali korlátozások idején. Két év alatt, 1922—23-ban, több textilgyár alakult Budapesten, mint a háborút megelőző 100 év alatt. A stabilizáció után a gyáralapítások száma kevesebb ugyan, de a termelés tovább növekszik. Ugyanez a helyzet az erőgépek lőerejének alakulásánál is.

A textilgyárak számának növekedésében nagy szerepe volt annak, hogy Ausztriából és Csehszlovákiából több gyár költözött át Magyarországra, hogy megtarthassa régi piacát. Ezek nagyrészt elavult berendezésű üzemek voltak, amelyek eredeti telephelyükön nehezen állták volna a versenyt. „Az átköltöző textilgyárak leginkább Budapesten és környékén telepedtek le... mert a letelepülés helyét rendszerint valamely már meglévő alkalmas építmény rendelkezésre állása döntötte el.”⁶⁷

Az átköltözésre ösztönzött az alacsony magyarországi munkabér színvonal is. Az új alapítású gyárak is jórészt kimustrált külföldi gépekkel kezdték meg működésüket.

A textiliparnak gyors fejlődését mutatja a termelési érték és a munkások számának alakulása is.⁶⁸

Év	Textilgyárak		
	Munkásainak		Termelési értéke 1913. évi áron számítva indexszámokban
	száma	indexszámokban	
1913	6 062	100,0	100,0
1923	6 855	113,1	—
1925	11 505	189,8	159,3
1927	15 656	258,2	—
1928	17 045	281,7	—
1929	17 490	288,5	340,8

Budapest textilipara gyorsabban fejlődött, mint a vidéké, ennek következtében 1929-ben a textilipar termelésének 44,3%-át szolgáltatta Budapest az 1913. évi 35,2%-kal szemben. Ha ehhez hozzátesszük, hogy a Budapest környéki textilipar fejlődése rendkívül gyors volt, akkor láthatjuk, hogy a magyarországi textilipar igen nagy része tömörült Nagy-Budapesten.

A Budapest környéki textilipari fellendülést mutatják az alábbi számok:⁶⁹

20-nál több munkást foglalkoztató vállalatok száma

	1910		1920		1930	
	Vállalatok száma	Munkáslétszám	Váll. sz.	Munk. létsz.	Váll. száma	Munk. létsz.
Pesterzsébet	2	633	2	611	9	1709
Kispest	1	261	2	279	4	678
Pestszentlőrinc	1	162	—	—	4	1893
Újpest	2	57	2	63	12	3003
Albertfalva	—	—	1	75	1	61
Csepel	—	—	1	95	1	1081
Rákospalota	—	—	—	—	2	255
Budafok	—	—	—	—	1	102
Összesen	6	1113	10	1123	34	8782
%-os növekedés	100,0	100,0	167	100,9	566,7	7789,0

Ezek a számok rohamos fejlődésről tanúskodnak és azt bizonyítják, hogy a Budapest környéki textilipar az első világháború után fejlődött ki.

A budapesti fonó- és szövőipari gyárakban használt fonóorsók és szövőgépek számának állandó emelkedése is a textilipar gyors fejlődéséről tanúskodik.⁷⁰

Év	Fonóorsók		Szövőgépek	
	száma	indexszám	száma	indexszám
1921—1922	6 432	100,0	1000	100,0
1923	13 600	211,4	2100	210,0
1924	39 700	617,2	3200	320,0
1925	56 000	870,6	3600	360,0
1926	61 080	949,6	3657	365,7
1927	94 750	1472,8	4771	477,1

Az összes fonodák felszerelését 1927-ben még 21,342 cernázó orsó és 26,903 egyéb orsó egészítette ki a budapesti textilgyárakban. E fejlődés ellenére azonban a fonodai kapacitás növekedése kisebb volt a szövődei kapacitás fokozódásánál.

A textilipar egyik legjobban fejlődő ága a *kötött- és a kötött-szövött áruk gyártása* volt. Ebben az iparágban a tárgyalt időszakban — mint az alábbi táblázat mutatja — még gyorsabb fejlődés volt tapasztalható, mint a textiliparban általában.⁷¹

	A kötött- és kötszövött iparban működő			
	gyárak száma		munkások száma	
	1920	1930	1920	1930
Budapest	2	24	76	1925
Budapest környéke	3	5	117	682
Nagy-Budapest	5	29	193	2607

Az 1930-ban működő 24 budapesti kötött- és kötszövöttárugyár közül 15 kisebb gyár volt, amely összesen 479 munkást foglalkoztatott és csak 1 gyárban dolgozott 505 munkás. Hasonló kis gyárak működtek Budapest környékén is.

Gyorsan fejlődött a *pamutipar* és a *gyapjúipar* is. Ezt mutatják a 20-nál több munkást alkalmazó vállalatok adatai.⁷²

	Pamutipar				Gyapjúipar			
	gyárak sz.		munkások sz.		gyárak sz.		munkások sz.	
	1920	1930	1920	1930	1920	1930	1920	1930
Budapest	—	3	—	789	1	8	36	1597
Bp. környéke	3	11	461	3672	—	2	—	452
Nagy-Budapest	3	14	461	4461	1	10	36	2049

Mind a pamut-, mind a gyapjúiparban számos nagyvállalat működött a fővárosban és környékén is. Így Budapesten 1930-ban a legnagyobb pamutipari gyár 354, a gyapjúiparba tartozó gyár pedig 705 munkást foglalkoztatott. Ennél nagyobb gyárak voltak a Budapest környékiek. Újpesten pl. egy nagy pamutfonó- és szövőgyárnak 1930-ban 1624 munkása volt. A gyapjúiparban viszont Budapesten voltak a nagyobb gyárak. Itt a legnagyobb gyapjúfonó- és szövőgyár 1930-ban 705 munkással dolgozott.⁷³

Végül megemlíjtük a *műselyemipart* is, amely ebben az időszakban fokozatosan mind nagyobb jelentőségre tett szert. Budapesten 1920-ban még nem volt műselyem gyár, az 1930. évi népszámláláskor 1 műselyemgyár dolgozott, amelynek 380 munkása volt.

A textilipar gyors fejlődése a munkások fokozott kizsákmányolásán keresztül valósult meg. A textilgyárakban igen sok nő dolgozott, akiknek munkabére hihetetlenül alacsony volt. A Textilgyárosok Országos

Egyesületének kezdeményezésére, a textilgyárosok már 1922-ben szakítottak a „szocializmus dogmájával”, a napi 8 órás munkaidővel, s visszatértek az 57 órás munkahéthez.⁷⁴ Mindez nagymértékben fokozta a munkások kizsákmányolását, s növelte a textilgyárosok profitját.

Ruházati ipar

A fonó- és szövőipari konjunktúra kedvező hatása kiterjedt a ruházati iparra is, amely Budapesten az 1920-as évek folyamán szintén számottevő iparrá fejlődött. Ezt mutatják a következő számok.

A budapesti ruházati ipar termelési értéke 1913. évi áron számítva:

	1913	1925	1929
Millió pengő	19,6	20,8	36,2
indexszám	100,0	106,2	184,7

A ruházati ipar termelését az 1920-as évek elején akadályozták a behozatali tilalmak, mert ennek következtében több fontos anyagot külföldről csak nehezen vagy egyáltalán nem tudott beszerezni. De nehézségeket okozott a feldolgozó ruházati iparok körében az is, hogy a textilbehozatali korlátozások miatt „a belföldi textilgyáripar és a textilkereskedelem árai nem egy fontos cikkben a világparitás fölé emelkedtek, és így a belföldi feldolgozó ipar termelési önköltségei magasra emelkedtek.”⁷⁵

Emiatt a ruházati ipar és a textilgyárosok között éles ellentétek voltak. Mindez közrejátszott abban, hogy a ruházati ipar termelése az 1920-as évek első felében lassabban növekedett. 1925 után azonban a termelés gyorsan emelkedett. Ebben szerepe volt a közületi rendelések fokozódásának is, mert a férfi konfekció-ipar jórészt a hadsereg, posta, vasút, rendőrség uniformis-szükségletére gyártott. A női konfekcióiparban viszont jelentős volt az export is.

Bőr-, sörte-, szőr- és ruggyantai ipar

Ez az iparág a Monarchián belül az erős osztrák és cseh verseny miatt lassan fejlődött. Az első világháború alatt a hadikonjunktúra, a hadseregszállítások szükségletei (bakancs, gyalogsági felszerelés, lószerszámok stb.) lehetőséget adtak a termelés bővítésére, de nem emelték ki a bőripar fejletlenségéből. Termeléséből számos jobb minőségű bőrfajta hiányzott. A háború után a bőripar is, az önálló vámrendszer és a protekcionista politika biztosította magas árszínvonal védelme alatt fejlődött. Megkezdték a borjú- és marhalakkbőrök, lósevrők és lakksevrők, kabátbőrök gyártását. Tökéletesítették a krómcserezésű boxbőrök kikészítési eljárását.⁷⁶ Rátértek a különféle szerszámbőrök, kesztyűbőrök, festett juhbőrök, méteráru, gépszíj stb. gyártására.⁷⁷ Mindez elsősorban a Budapest környéki nagy bőrgyárakra (a Mauthner Testvérek és Társa Rt., a Wolfner-féle bőrgyár) vonatkozik, de jelentős volt a vidéki bőrgyártás is.

A háborút megelőző 1913. évben Budapesten 20 gyári üzem tartozott a bőripari főcsoport keretébe, ezek közül csak 1 volt bőrgyár, 6 sörte-, szőr- és tollipari cikkek előállításával foglalkozott. 1927-re a bőrdíszmű és bőröndkészítő gyárak száma 12-re, a sörte-, szőr és tollipari vállalatoké 10-re, a bőrgyárak száma pedig 5-re szaporodott. A ruggyantaiparban pedig csak 1 gyár működött.⁷⁸ E két utóbbi iparág adta 1929-ben az ipari főcsoport termelésének 72,6%-át.

Az ipari főcsoport háború utáni helyzetét Budapesten a következő számok világítják meg:⁷⁹

	1913	1925	1929
Bőr-, sörte- stb. ipar termelése 1913. évi áron számítva, millió pengőben	15,3	11,4	20,3
Indexszám.....	100,0	74,2	132,6
Legnagyobb munkáslétszám	1534	2022	2369
Indexszám.....	100,0	131,8	154,4

Az ide tartozó iparágak közül legjelentősebb a ruggyantaárak gyártása. A Magyar Ruggyantaárugyár Rt. 1929-ben több mint 1000 munkást foglalkoztatott. Termelésében a műszaki cikkek előállítása alkotta a legnagyobb mennyiséget, amelynek értéke 1929-ben a ruggyantaipar termelési értékének 45,1%-át tette. Jelentékeny mennyiségben (44,9%-ban) készített gumisarkot és járműabroncsokat. Ezenkívül gumi játékarukat és konfekcióárukat állított elő.⁸⁰

Vegyészeti ipar

Viszonylag gyorsan fejlődő iparág volt a vegyészeti ipar is. Az önálló Magyarország egyoldalú és fejletlen vegyipart örökölt. Az első világháború előtti 367 magyarországi vegyészeti gyár közül 150 maradt az új határok közt. Az új határokon kívül eső gyárak elsősorban segédanyagokat és félgyártmányokat termeltek, s a feldolgozóipar csaknem teljesen a fővárosba és a főváros közvetlen közelébe tömörült. Voltak egész vegyészeti iparágak, amelyek Csehszlovákia és Románia területére kerültek. Az erdélyi vegyészeti ipar részben a kissármási földgáz-előfordulásokra épült fel. A mai Magyarország területén viszont a geológiai feltárások elmaradottsága miatt az 1920-as években jelentősebb földgáz-előfordulások nem voltak ismeretesek. De más vegyészeti iparágak előfeltételei is hiányoztak, így pl. a szódagyártásé. A háború után a vámvédelem és a közvetlen állami segítség következtében a vegyipar mégis jelentősen emelni tudta termelését.

Nagyon nehéz azonban átfogó képet nyújtani olyan bonyolultan összetett iparágról, amilyen a vegyipar. Fokozza ennek nehézségét az, hogy az egyes ágazatok termelésének mennyiségi alakulására nincsenek adatok. Ezért közöljük a tényleges áron számított termelési adatokat is,

hogy valamennyire képet nyújtsunk ennek az iparcsoportnak az összetételéről.⁹¹

Ipari alcsoport	1913	1921	1925	1929
	termelési érték tényleges árakon millió pengőben			
Kőolajgyártás és világítógázgyártás	16,5	14,3	27,7	39,3
Keményítőgyártás	6,0	0,9	2,5	3,2
Enyv- és albumingyártás, csontszén- és műtrágyagyártás	10,4	8,4	9,2	2,7
Zsíros növényolajgyártás, gyertya-, szappan- és illatszergyártás	16,6	10,4	14,9	24,7
Kocsikenőcs-, bőrkendőcs- és csizmamázgyártás	2,1	1,3	2,9	8,8
Festék-, lakk-, kékítő-, tinta- és iróanyaggyártás	3,4	1,6	4,2	4,9
Aszfalt, kátrány, és rokoncikkgyártása	16,1	0,4	2,3	5,1
Vegyészeti szerek gyártása	—	2,6	10,4	15,6
Egyéb vegyészeti cikkek gyártása	5,1	0,3	1,2	15,7

Ebből a táblázatból azonban nem vonhatunk le megbízható következtetéseket, mert a statisztika különbözőképpen csoportosítja az egyes iparágakat. Így a háború előtti statisztikai felvétel külön tüntette fel a kőolajfinomító-telepek termelési értékét, 1921 után viszont a kőolajfinomító-telepek termelése együtt szerepel a világítógáz-gyártással, míg 1913-ban a gázgyártást az aszfalt- és kátrány-termeléssel együtt mutatja ki a statisztika. Továbbá 1913-ban a keményítőgyártás termelési értéke együtt van az enyv- és albumingyártás termelési értékével. 1921 után azonban a keményítőgyártást külön tüntették fel. 1913-ban a csontszén- és műtrágyagyártás termelési értéke szintén külön szerepel a statisztikában, 1921 után azonban ennek termelési értékét a statisztika az enyv- és albumingyártás értékével együtt mutatja ki. Végül 1913-ban a vegyészeti szerek gyártásának értéke együtt szerepel az egyéb vegyészeti cikkek gyártásával, míg 1921 után a két iparág termelési értéke külön van felvéve.

Az azonban megállapítható, hogy az első világháború után a vegyészeti szerek és egyéb vegyészeti cikkek gyártásának aránya jelentősen megnövekedett, és az ipari főcsoportban való részesedése 7,2%-ról 26,1%-ra emelkedett. Ez az iparág — különösen a *gyógyszer-vegyészeti ipar* — versenyképes volt a világpiacon és jelentős exportot bonyolított le. A gyárak a háború után új gyártmányokat vezettek be. Szemléltetően mutatja ezt a Chinoi Gyógyszer- és Vegyészeti Termékek Gyára Rt. újpesti gyár, amely már 1921-ben megkezdte — a régi eljárások tökéletesítése mellett új gyártási ágakat felvéve — a szalicilsav, ecet, acetil-szalicilikum stb. gyártását, és a háború után berendezkedett a mezőgazdasági növényvédelmi, valamint állatgyógyászati készítmények gyártására is.⁸²

A vegyészeti iparba tartozó gyárak között a *gázgyárak* érték el a legnagyobb értékű termelést, ennek értéke az 1926. évben meghaladta

a 22 millió pengőt, az egész vegyészeti iparének 23,5%-át. Ez a termelési érték 88,2 millió köbméter gáz előállítását jelenti, és a belföldi gázfogyasztás 90%-át a budapesti gázgyárak állították elő. Budapest gázgyárainak összes gázeladását tünteti fel az alábbi táblázat.⁸³

Gázeladás millió m ³					
1913	83,2	100,0	1924	95,8	115,2
1919	58,7	70,1	1926	88,2	106,0
1920	71,3	85,7	1928	90,1	108,3
1922	93,3	112,1	1929	95,7	115,0

A gázeladás növekedésében nagy szerepe volt a közvilágítási fogyasztás növekedésének, míg a magáncélú gázfelhasználás csak kisebb ütemben emelkedett. Budapesten az 1925. évi összeírás szerint összesen 20 000 épület volt, ebből 17 600 lakóház 204 000 lakással. A lakóépületek közül csak 11 957 épületben volt gázcsatlakozó vezeték. 68 000 lakásban volt gázvezeték, 136 000 lakásban pedig nem volt bevezetve a gáz. A gázcsatlakozóval ellátott házakból 75 000 lakásban nem volt gázvezeték, noha az épületek csatlakozóvezetéke az utcai főcsőbe be volt kapcsolva. Budapesten az épületek 55,6%-ában volt gázvezeték, ezzel szemben az 500 000—100 000 lakosú német nagyvárosokban az épületek 95,8%-ában volt a gáz bevezetve. Nálunk 100 lakosra 9,4, Németország városaiban 24,7 gázfogyasztó jutott. Budapesten „éppen azokban a kerületekben van a legtöbb gáznélküli lakás, amelyekben a szegényebb lakók laknak tömegesen, akik szívesen szereltetnének fel konyhájukba gázfőzőt, sütőt, vagy takaréktűzhelyet, de a háztulajdonos nem hajlandó a felszállóvezeték és a belső berendezési vezetékek költségeit viselni, a lakók pedig nem mernek erre áldozni, mert a lakásból való kiköltözés esetén a befektetésért megtérítést nem kapnának” — olvashatjuk a Gázművek 1928. évi jelentésében.⁸⁴ Ezek a viszonyok éles fényt vetnek a kapitalista Magyarországra.

A gázgyártásnál azonban az előállított gáz termelése mellett nagy jelentőségük volt a melléktermékeknek is. Ezek között elsősorban a kőszénkátrány termelése volt a legfontosabb. A budapesti gázgyárak 1926-ban mintegy 50 000 q kőszénkátrányt állítottak elő, amelynek több, mint negyedrészt útépítésre használták fel.

A keményítőgyártás kapacitása az ország területének csökkenése következtében túlméretezett volt, ezért termelése erősen függött az exportlehetőségektől. A burgonya- és búzakeményítő exportjának csökkenése miatt azonban ez az iparág nem fejlődhetett.

Hasonlóképpen túlméretezett volt a műtrágyagyárak kapacitása is, amelyek termelésének növekedését a porosz utas fejlődés során csődbe került mezőgazdaság akadályozta.

Mint láthattuk, Budapest vegyipara igen heterogén volt és egyenlőtlenül fejlődött. Az egész ipari főcsoport termelési értékének alakulását mutatják a következő adatok:

	1913	1922	1925	1929
Termelési érték mill. p.	94,0	—	67,9	115,9
Indexszám	100,0	—	72,2	123,3
Legmagasabb munkáslétszám	5443	4972	5551	7222
Indexszám	100,0	91,3	101,9	132,6

1925-ben tehát a termelés még nem érte el a háború előtti színvonalat, a 20-as évek második felében azonban a fejlődés meggyorsult, és 1929-ben Budapest vegyészeti ipara 23,3%-kal haladta meg az 1913. évi színvonalat.

Villamosenergia-termelés

Leggyorsabb volt a villamosenergia-termelés növekedése. 1913-ban a budapesti gyáripari termelésnek még csak 1,1%-a esett a villamosenergia-termelésre, 1929-re azonban ez az arány 9,5%-ra emelkedett.

Magyarországon 1926-ban 219 villamosáram-fejlesztő telep működött, ezek közül a tízezer kilovattampert meghaladó teljesítőképességű 9 legnagyobb telepből 5 a fővárosban volt. Ha megemlíjtjük, hogy az összes áramfejlesztő telepek 41,1%-ánál a teljesítőképesség nem haladta meg a 100 kilovattampert, további 32,8%-ánál pedig ezer kilovattampere alatt maradt, a fővárosi üzemek mérete és jelentősége még inkább kidomborodik. Az 5 budapesti áramfejlesztő üzem közül a legnagyobb 1927-ben 1000-nél több munkást foglalkoztatott, 24 000 lőerejű gőzgépekkel dolgozott és kétszerannyi villamosenergiát állított elő, mint a többi telep. Az öt budapesti áramfejlesztő közül három a főváros, kettő pedig a Budapest Székesfővárosi Közlekedési Rt. tulajdona volt.⁸⁵ Ezenkívül egy áramfejlesztő volt Újpesten, amely 1930-ban 487 munkást foglalkoztatott.

*Budapest villamosenergia-termelésének alakulását a következő számok jelzik:*⁸⁶

	1915	1921	1925	1927	1929
Termelt kilovattóra (millió)	35	108,3	159,9	186,7	214,8
Indexszám	100,0	309,4	456,9	533,4	613,7
Fogyasztók száma	35 000	35 840	166 055	186 717	211 251
Indexszám	100,0	102,4	474,4	533,5	603,6
Ipari áramfogyasztás millió kWó-ban	22,2	58,6	55,3	69,1	84,1
Indexszám	100,0	264,0	249,1	311,3	378,8

A termelés gyors növekedése a technika fejlődésével, valamint a városok és községek villamosításának meggyorsulásával függött össze. 1921-től 1929-ig az iparban használt villamosmotorok száma 16 438-ról 35 405-re, vagyis 115,4%-kal, a gőzkazánok száma pedig csak 29,8%-kal nőtt.⁸⁷ A gyáriparban felhasznált villamosenergia mennyisége mégis messze elmaradt a fejlettebb kapitalista országokétól. A termelt villamos-

energia nagyobb része a városok és községek világítási szükségleteit elégítette ki. Ennek ellenére a villamosenergia-termelés gyorsan növekedett. Bővítette üzemét a budapesti Elektromos Művek is. A villamosítás különösen 1926-tól öltött nagyobb arányokat. Ebben az akcióban Budapest Székesfőváros Elektromos Művei 1926—1930 között 64,096 millió pengős beruházási programot irányzott elő, amelyet csak 1938-ra hajtottak végre, s 1929 végéig 28 231 millió pengőt használtak fel.⁸⁸

A közhasználatú villamosáram-fejlesztő telepeken kívül számos gyár is rendelkezett kisebb, villamos energiát előállító teleppel. Ezek közül azonban sok telepet leállítottak, mert a fővárosi Elektromos Művek a gyárak számára olcsó áramot bocsátott rendelkezésre. Az Elektromos Művek ugyanis a nagyobb fogyasztók részére tarifaengedményeket biztosított, míg a lakosságnak drágán szolgáltatva a villamos áramot.

Hanyagló iparágak az 1920-as években

Élelmezési és élvezeti cikkek gyártása

Jónéhány iparág, — köztük elsősorban az élelmezési ipar egyes ágai — az 1920-as évek második felében sem érte el a háború előtti termelési színvonalat. Az élelmezési ipar, ha nem is olyan arányban, amilyennek a bruttó termelési érték mutatja,⁸⁹ Magyarország gyáriparának mindenkor legjelentősebb iparcsoportja volt, a legtöbb munkást foglalkoztatta, s legnagyobb volt a termelési értéke. 1913-ban az ország 1920 utáni területén az ipari összetermelés 41,2%-a jutott az élelmezési és élvezeti cikkek gyártó iparágak termelésére. *Még jelentősebb volt ennek az iparágaknak 51,3%-os aránya Budapest gyáriparában.* Ez az arány azonban az élelmezési ipar sorvadása következtében 1929-re 33,2%-ra csökkent.

Az egész ipari főcsoport háború utáni helyzetét a következő adatok jellemzik Budapesten :

	1913	1925	1929
Termelési érték millió pengőben	612,5	229,6	353,9
Indexszám.....	100,0	37,5	58,4

A budapesti élelmezési ipar tehát még 1929-ben is messze elmaradt a háború előtti színvonalától. A visszaesés itt jelentősebb, mint országos méretekben. Magyarország élelmezési ipara ugyanis 1929-ben 76,6%-a volt az 1913. évi termelési színvonalnak. Ebben a visszaesésben nagy szerep jutott a malmok termelése csökkenésének.

A budapesti élelmezési iparnak a háború előtt legkimagaslóbb ága a *malomipar* volt. A háború után a malomipar helyzete megváltozott. Az új határokon belül a malomipar kapacitása, amely korábban a Monar-

chia területére volt méretezve, erősen túlméretezettnek bizonyult.

A fővárosi malmok teljesítőképessége 1925-ben 300 munkanap alapján mindennemű nyersanyagokban évi 11 490 000 q volt, teljesítőképességüknek azonban csak 21,9%-át használták ki.⁹⁰ A malomipar helyzete főként Ausztria és Csehszlovákia importkorlátozásai és magas lisztvámjai miatt vált súlyossá. A magyar liszt kivitel csökkent.

A budapesti malmok helyzetét az alábbi adatok jellemzik:⁹¹

Év	A budapesti gőzmalmok által			
	termelt liszt		őrölt gabona	
	1000 q	indexszám	1000 q	indexszám
1913	6,179	100,0	7,685	1000,0
1921	2,191	35,4	2,721	35,4
1923	1,714	27,7	2,163	28,2
1925	1,914	30,9	2,336	30,4
1927	1,658	26,8	2,067	26,9
1929	2,157	34,9	2,631	30,7

1913-ban Budapesten 13 malomban folyt őrlés, 1920 után azonban több malom kénytelen volt üzemét szüneteltetni. Így 1920-tól nem volt üzemben az Erzsébet Gőzmalom Társaság, míg a Hagenmacher Múmalom Rt. a tárgyaló évtizedben csak 1924-ben működött. 1922-től üzemen kívül állt a Hungária Egyesült Gőzmalom Rt., 1925-től a Molnárok és Sütők Gőzmalom Rt., 1927-től pedig a Viktória is. Ilyen helyzetben 1926-ban az első Budapesti Gőzmalom Rt. magába olvasztotta a Pesti hengermalom Társaságot, a Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalom Rt-ot, és az Erzsébet Gőzmalom Társaságot. E malmok részvényének jórésze az Első Budapesti Gőzmalom Rt-é volt.⁹² Mindennek következtében Budapesten 1929-ben már csak 6 gőzmalomban folytattak őrlést.⁹³

A malomiparnál is nagyobb volt a sörtermelés visszaesése. A háború előtt Budapesten 6 nagy sörgyár volt, amelyek közül 4-nek az évi termelőképessége meghaladta a 100 000 hektolitert.

A sörgyárak termelésének csökkenését mutatják a következő adatok:⁹⁴

	1913/14	1920/21	1924/25	1926/27	1928/29
Sörtermelés 100 hl	1780,4	341,7	549,2	608,2	531,0
Indexszám	100,0	19,2	30,8	34,2	29,8
Dreher Antal Serfőzdei Rt.	631,7	107,2	—	—	—
Első Magyar Részv. Serfőző	602,8	105,3	362,5	397,9	355,8
Kőbányai Polgári Serfőző	370,7	77,9	133,3	145,3	124,3
Hagenmacher Kőbányai és budafoki sörgyárak Rt.	14,9	—	—	—	—
Fővárosi Serfőző Rt.	60,9	51,4	53,3	64,9	50,9

A sörtermelés nagymértékű hanyatlásának oka részben az volt, hogy a budapesti gyárak kapacitása az 1920 előtti országterülethez volt méretezve, másrészt a borárak esése következtében a szeszfogyasztásban a borfogyasztás részesedése emelkedett. Így a sörfogyasztás az 1913—14. évi fejenkénti 15,6 literről 1928—29-re 7 literre csökkent.⁹⁵ Az 1920-as években csak három sörgyár volt üzemben. A Dreher és a Hagenmacher szünetelt. A sörgyárak a sörtermelés csökkenése miatt új termékek gyártására rendezkedtek be. Így pl. a Dreher Antal Serfőzdei Rt. 1921-ben konyakgyárat állított fel, melynek márkája a Dreher-brandy és a Dreher-rum volt. 1924-ben pedig az amsterdami Wijnand Focking cég részvételével a likörgyártást is megkezdte.⁹⁶

A malomipar után Budapest élelmezési és élvezeti cikkeket gyártó iparának a *dohánygyártás* volt a legjelentősebb ága, amely 1929-ben az ipari főcsoport termelési értékének 22,1%-át képviselte, a magyarországi dohánygyártásnak pedig 56,1%-a koncentráltódott Budapesten. A dohánygyárak jelentősége a fővárosban az első világháború előtti viszonyokhoz mérten az 1920-as években növekedett. A vonatkozó adatok a következők:⁹⁷

	1917	1921	1926	1927	1928	1929
Készített dohánygyártmányok, 1000 q	44,5	36,9	53,6	53,1	51,8	44,9
Indexszám	100,0	82,9	120,5	119,3	116,4	100,9
Dohánygyárak száma .	3	3	4	3	3	3
Munkáslétszám	3203	2805	2726	2615	2685	2317
Indexszám	100,0	87,5	85,1	81,6	83,8	72,3

A budapesti dohánygyárak termelése már 1926-ban túlszárnyalta az 1917. évi színvonalat. Ugyanakkor a munkások létszáma a gépesítés és a munka intenzitás növekedése folytán évről évre csökkent. A gyárak száma 1923-ban a Kőbányai Dohánygyár üzembehelyezésével négyre szaporodott. Legnagyobb volt közülük a Lágymányosi Dohánygyár, amely 1927-ben 1298 munkást foglalkoztatott, és így a budapesti élelmezési és élvezeti cikkeket előállító iparágakban ez volt a legnagyobb üzem, míg az óbudai dohánygyárban 1927-ben 604, a Kőbányai Dohánygyárban pedig 213 munkás dolgozott. Az Erzsébetvárosi Dohánygyár 1927-ben dobozgyárrá alakult át, így a fővárosban ettől kezdve három dohánygyár működött.⁹⁸

Az élelmezési iparnak az első világháború előtti virágzó ágai a húszas évek alatt katasztrófálisan visszaestek. Néhány újabban alakult iparág — cukorka- és csokoládégyártás, nagyüzemi vaj- és sajtgyártás, tésztagyártás — fejlődött, de ez volumenét tekintve jelentéktelen volt a malom-, a sör- és a szeszipar hanyatlásához képest.

Építő- és építőanyagipar

Az építőipar, illetve az építőanyagipar is azokhoz az iparágakhoz tartozott, amelyeknek termelése az 1920-as években nem érte el a háború előtti színvonalat.

Az építőipari tevékenységre vonatkozólag a gyáripari statisztika egyáltalában nem tartalmaz adatokat.

Az építőipar a monarchiában a legnagyobb foglalkoztatottságot és legnagyobb terjedelmet 1912—13. években érte el, de már 1913-ban jelentkeztek a válság jelei. A háború a kezdődő rossz konjunktúrát nemcsak hogy nem szüntette meg, de még jobban elmélyítette. Kapacitásukat csak azok az építőanyagipari vállalatok használták ki, amelyek haditermelést végeztek. Így pl. a cementgyárak, a kezdeti üzemredukciók után a katonai építkezések és a hadiüzemek számára teljes erővel dolgoztak. Ugyanakkor az építőipari tevékenység főleg a lakásépítkezések területén csökkent, és ezzel kapcsolatban a téglagyártás egészen összezsugorodott.

A világháború utáni helyzet az építőiparra súlyosan hatott. „1918-tól 1922-ig építkezés alig volt. Az 1922. évben a helyzet az építőiparban némileg javult. A pénz értékének rohamos csökkenése az elhelyezkedni törekvő tőkék egy részét arra bírta, hogy építkezésekben konzerválódjék; másrésztől a gyáripar egyes ágaiban bekövetkezett fejlődés, valamint a külföldi gyárak idetelepülése a műszaki építkezések és átalakítások szaporodását vonta maga után. A magánépítkezés terén is mutatkozott némi fellendülés, amennyiben megindult a villaszerű lakások építése, valamint a meglévő bérházakra újabb emelet sorok ráépítése. Ennek következtében az 1922. év az építőiparok terén a javuló konjunktúra éve volt, noha az egész építkezési tevékenység a békebelinek csak kb. egynegyed részét érte el.”⁹⁹ Az építőipar nagyobb arányú fellendülése csak 1925 után következett be, a külföldi kölcsönök beáramlása és a különböző hitelakciók következtében.¹⁰⁰ Ezt a fejlődést mutatják a következő számok: ¹⁰¹

Év	A befejezett építkezések és lebontások száma Budapesten		Az építkezések által keletkezett szobák száma Budapesten	
1911	1292	100,0	28 129	100,0
1912	1325	102,2	28 062	99,7
1913	1128	86,9	9 407	33,4
1916	298	22,9	1 215	4,3
1919	72	5,6	159	0,6
1920	166	12,8	1 019	3,6
1921	285	21,9	443	1,5
1923	738	56,9	3 442	12,2
1925	825	63,6	2 302	8,2
1927	1670	128,7	12 700	45,2
1928	2414	186,1	14 796	52,6
1929	2387	184,0	13 721	48,9

Bár az építkezés 1928-ban erősen fellendült, az első világháború előtti színvonalat azonban nem érte el. Az építkezések által keletkezett lakások jórésze kényelmetlen egyszobás lakás volt. Ezt mutatják a következő számok.

Az építkezések által keletkezett lakások, szobák száma szerint Budapesten¹⁰²

Év	Összes lakás	1 szobás
1911	9965	3281
1912	9446	3045
1921	149	50
1923	1193	618
1925	1128	440
1926	2203	2163
1927	6226	2575
1928	7210	2799
1929	7066	3081

Bekapcsolódott a lakásépítésbe — a gyáriparosok érdekeit szolgálva — a főváros is. E lakások többsége is egyszobás lakásként épült. Ezzel kapcsolatban 1927-ben a Városi Szemle a következőket írta: „3400 kislakás épül, főként a perifériákon; jobbadán egyszobás szegénylakások. Pedig szegénység és egyszobás lakás dolgában most sem szűkölködünk, hiszen Budapest lakosságának több mint a fele most is egyszobás lakásban lakik és az a legszomorúbb, hogy olyan nagy a szegénység, hogy el sem fér a rendelkezésre álló egyszobás lakásokban. Új egyszobás lakásokra van tehát szükség, hogy azokat is el lehessen helyezni, akiknek eddig nem jutott hajlék.”¹⁰³ Pedig Budapesten már 1927-ben is a munkások 80%-a lakott egyszobás lakásban.¹⁰⁴ Sokan azonban az alacsony munkabérek és a magas lakbérek miatt még az egyszobást sem tudták megfizetni. Ennek következtében 1926-ban Budapesten „54 000-en egyéb bérleményekben”, boltokban, raktárakban, műhelyekben, kocsiszínekben, fészkerben, stb-ben húzzák meg magukat”.¹⁰⁵

Az építőiparhoz hasonlóan nem érte el a háború előtti szintet az építőanyagok termelése sem. A téglagyártás kapacitása rendkívül magas volt: évi kb 700 millió darab téglát, s ebből egyedül a budapesti téglakartell 300 millió darabot tudott volna előállítani, vagyis legalább annyit, mint amennyi az ország ekkori átlagos évi téglaszükséglete volt. A fővárosi téglagyárak termelése 1914-ben 107 millió db volt, 1925-ben azonban csak 41 millió, 1926-ban azonban megközelítette a 80 millió darabot. 1927-ben a téglagyártás még emelkedett, amit az is mutat, hogy a budapesti téglakartell téglaeladása csaknem 50%-kal haladta meg az előző évi eladást.¹⁰⁶

Vas- és fémipar

A háború befejezése súlyosan érintette a vas- és fémipart és a gépgyártást. Megszűnt a háborús konjunktúra, az iparnak a béketermelésre kellett volna áttérnie. Megszűnt azonban az a tényező is, amely a háborús készülődéseken kívül elsősorban ösztönözte a korábbi évtizedekben a vasipar és a rokon termelési ágak fejlődését; a nagyarányú vasút- és hidépítés, vasúti gördülőanyag és hajógyártás.

Ami a vas- és fémipar feldolgozó ágait illeti, ezek átállása a béke-termelésre szembeszökő formában tükrözte a tőkés fejlődés anarchiáját. Nem volt kialakult termelési profiljuk, a termelés szétaprózódott, s ez megnehezítette a racionalizálást. A protekcionista vámpolitika bizonyos védelmet nyújtott a külföldi verseny ellen, emiatt magas lehetett a belföldi árszínvonal, de ez szűkítette a belső piacot és lassította a fejlődést.

A vas- és fémipar helyzetének alakulását az alábbi adatok mutatják. ¹⁰⁷

	A vas- és fémipar			
	termelése 1913. évi árákon mill. p.	Bp-en indexsz.	termelése 1913. évi árákon M.-on indexsz.	Legnagyobb munkáslétsz. Budapesten
1913	84,1	100,0	100,0	12 165
1922	—	—	—	10 181
1925	47,9	57,7	57,3	12 276
1929	94,3	112,0	88,0	15 799

Eszerint a budapesti vas- és fémipar termelése nagyobb mértékben emelkedett, mint a vidéké, és 1929-ben túlhaladta a háború előtti szintet. A háborús konjunktúra, majd az első proletárdiktatúra és az ellenforradalom kezdeti időszakából nincsenek összefoglaló gyáripari statisztikai adataink, ezért a közölt számok a vas- és fémipar termelését nem a legmagasabb színvonalhoz viszonyítják.

Az inflációs konjunktúra kezdetben jelentősen emelte a vas- és fémipar termelését, s a legnagyobb gyáraknak — a többiek rovására — megkönnyítette a békés termelésre való áttérést, sőt új üzemágak létesítését is. Így pl. a Friedrich-Siemens féle budapesti vasöntőgyár a legmodernebb csőöntésre rendezkedett be.¹⁰⁸ A fokozódó infláció azonban akadályozta a tőkés termelés menetét és ezzel csökken a vas- és fémipar termelése is. A nagyobb arányú fellendülés a stabilizáció után következett be. Ekkor főleg a beruházások növekedése és az építkezés fellendülése következtében emelkedett a vas- és fémipar termelése is. Különösen érezhető volt ez az épület- és műlakatos, bádogos- és szerelőipar körében. De nagymértékben emelkedett a zománcedények gyártása, valamint az egyéb vasfeldolgozó iparok termelése is. Ennek következménye az,

hogy a budapesti vas- és fémipar termelése 1929-ben túlhaladta a háború előtti szintet. Bár volt Budapesten 1927-ben 6 vas- és acélgyártással, illetőleg vas- és acélöntéssel foglalkozó vállalat is, amelyek közül három átlag évi 400, egy 300, egy pedig közel 200, a hatodik kis gyár volt s mindössze 18 munkást foglalkoztatott, ezek össztermelése azonban a budapesti vas- és fémiparnak csak 18,8%-át szolgáltatták. Így a termelés zömét a vas- és fémfeldolgozó iparágak adták.

A két legnagyobb budapesti vas- és fémipari telep a Magyar fém- és lámpaárugyár és a Schuller-féle író toll- és tollszárhüvelygyár volt, amelyek közül az utóbbi egyedül képviselte az iparágat az egész országban és 1927-ben közel 500 munkást foglalkoztatott. A Magyar fém- és lámpaárugyár viszont az ország legnagyobb csillár- és lámpaárugyára volt, amely 1927-ben 575 munkással dolgozott. A vasfeldolgozó iparban jelentős gyár volt a Felten és Guillaume kábel-, sodrony- és sodronykötélgyár rt. és a Magyar Siemens-Schuchart művek kábelgyára is. Az előbbi 1927-ben közel 400, az utóbbi pedig kb. 300 munkást foglalkoztatott. A zománcozott edények gyártásával foglalkozó iparvállalatok közül a Magyar fém- és lámpaárugyár mellett a több mint 200 munkást foglalkoztató Fuchs és Schlichter zománc-, fém- és bádogárugyár volt a legjelentősebb. A budapesti vas- és fémipari gyárak túlnyomó része, 66%-a, azonban kis gyár volt, amelyeknek átlagos munkáslétszáma 1927-ben nem haladta meg az 50 főt. E kisgyáraknak több mint fele teljesen kisméretű üzem volt, amelyek csak az év legjobban foglalkoztatott időszakában érték el a gyári jelleget. Ezekben az üzemekben átlag csak 11 munkás dolgozott, s a használt motorok munkabírása gyáranként 1927-ben 9,9 lóerőt képviselt.¹⁰⁹

Ezek a kis gyárak főleg a fővárosi építkezéseket szolgálták és háztartási felszereléseket gyártottak.

A Budapest környéki gyárak közül a Weiss Manfréd acél- és fémművei rt. csepeli gyárral bővebben foglalkozunk, mert ennek a tárgyalt korszak alatti története is jól mutatja, hogy a nagytőkéseknek az állam segítségével hogyan sikerült kihasználniuk a háború utáni piaci helyzetet.

Az első világháború előtt a gyár 1913-ban 4008, a hadikonjunktúra csúcspontján, 1917-ben 22 755 munkást foglalkoztatott. A háború után, 1921-ben, a foglalkoztatott munkások száma csak 5722 fő, 1925-ben azonban már 18 000, 1929-ben pedig erősen megközelítette az 1917. évi, amennyiben a gyár több mint 20 000 munkást foglalkoztatott.¹¹⁰

A békeszerződés értelmében Magyarország egyes hadianyagokat (ágyúkat, aknavetőket, lőport stb.) csak egységes vezetés alatt álló állami hadianyaggyárban állíthatott elő. Ezért a kincstár a W.M.-től 1922-ben bérbevett a hadianyaggyár egy részét a megalapítandó Állami Hadianyaggyár részére. A W. M. ezért nagyszámú — 200 000 korona — kölcsönt kapott, amelyért az első két évben 2%-os, utána pedig „a mindenkor állami jegyintézet kamatlábánál 1%-kal kisebb kamatot” tartozott fizetni.¹¹¹ A W. M. azonban továbbra is gyártott

hadianyagot a kincstár részére. Az 1920-as évek elején kisebb mennyiségben, az 1925—26. évben azonban már 60 milliárd korona értékű lőszerre kötött megrendelést a honvédelmi minisztériummal.¹¹² A W. M. a békeszerződés kijátszásának is megtalálta a módját a honvédelmi és a pénzügyminisztériummal egyetértésben. Már 1922-ben is gyártottak 30,5 cm-es mozsarakat „az ellenőrző bizottság tudta nélkül.”¹¹³ Emellett a békeszerződés tilalma ellenére Lengyelországba lőszerkivitel is volt, „melyet a magyar királyi hadügyminisztérium rendeletére készítették. Ezeket a lengyel állam kiküldött tisztjei vették át és szállították külföldre. Ezen ügy teljesen bizalmas természetű, mert erről csupán az érdekelt hadügyminisztérium és pénzügyminisztérium tud, s így ez hivatalos titkot képez.”¹¹⁴

Ebben az időben a Weiss Manfréd acél- és fémművei rt.-nak azonban még nem a haditermelés volt a legjelentősebb ága, hanem a békés termelésre való áttérés volt a gyár legfontosabb feladata. E téren a csepeli gyár nagy ütemben haladt előre. Már 1920-ban a gyalogsági lőszer szerelésével és töltésével foglalkozó részlegben posztó- és szőrmegyárat rendeztek be. Megkezdték a sajtolt edény-, sodrony-, eke-, borona, sajtolt vaspalack, különféle háztartási és egyéb tömegáruk gyártását is. Átépitették a martinkemencéket és a régi típusú kemencék helyébe a legújabb „Moll-fejű” kemencék kerültek. A Mannesman rendszerű új csőgyárat már 1920 június havában üzembe helyezték, ezért a kereskedelmi miniszter „a részvénytársaságnak azt a kérelmét, hogy az állami vasgyárakhoz tartozó diósgyőri vasgyár, a zólyombrezói állami vasgyárban folytatott csőgyártásra ne rendeztessék be, teljesíthetőnek találta és a magánipar érdekeire való tekintettel tudomásul veszi, hogy a rt. csőgyártásra berendezkedik”.¹¹⁵ A gyártott csöveket a MÁV-nak szállították, azon szerződés értelmében, amely szerint a MÁV kötelezte magát, hogy a csöveket kizárólag a W.M.-nál rendel meg és 12%-os árvédelemben részesíti.¹¹⁶

1927-ben a kereskedelmi miniszter, a Weiss Manfréd acél- és fémművei rt. és a Magyar Általános Gépgyár Rt. között megállapodás jött létre repülőgépek gyártására és szállítására. Ekkor határozták el a gépkocsi, traktor, motorkerékpár és lábbal hajtható kerékpár, valamint a varrógép gyártását. Erre a célra 1928-ban 6 millió pengő alaptőkével új családi részvénytársaságot alapítottak. Az állam viszont a vámok emelésével és az 1907. évi III. t. c.-ben meghatározott iparfejlesztési kedvezmények nyújtásával sietett a gyár segítségére. Ezenkívül a honvédelmi miniszter a W. M. gyárral 1928-ban szerződést kötött speciális katonai járművek szállítására is.

Gépgyártás

Azok a megállapítások, amelyeket a vas- és fémiparra vonatkozóan tettünk a békés termelésre való átállás nehézségeivel kapcsolatban, még inkább vonatkoznak a gépgyártásra. A gépipar az első világháború előtt nagyrészt a fővárosban helyezkedett el. 1913-ban Budapesten

volt a gépgyárak 74%-a, amelyek az ország gépipari munkásainak 78%-át foglalkoztatták, míg a termelési összértéknek 82,3%-a esett a fővárosi gépgyárakra. A háború után a legtöbb gépgyárnak nem sikerült a békés termelésre való áttérés, a Monarchia széthullása után kialakult piaci viszonyokhoz való alkalmazkodás. Az 1920-as évek folyamán több neves gépgyár megszűnt vagy beolvadt más gyárakba, s a gépipar össztermelési értéke 1929-ben sem érte el az első világháború előtti színvonalat.

	1913	1925	1929
A budapesti gépgyártás termelési értéke 1913. évi áron millió p.	215,4	75,5	139,4
1913 = 100	100,0	46,3	64,8
Munkáslétszám	34 400	18 397	20 705
1913 = 100	100,0	53,3	60,8

1929-ben a budapesti gépgyártás termelése a háború előtti színvonalhoz képest még alacsonyabb színvonalon állott, mint Magyarország egész gépgyártásának termelése. Magyarország gépiparának termelése 1929-ben 82,5%-át érte el a háború előtti, 1913. évi színvonalnak, a fővárosé csak 64,8%-át. A különbség oka a gépgyártásnak Budapesten való koncentrációja. Legnagyobb gépgyáraink ugyanis Budapesten voltak és az első világháború alatti hadi monopólistai államkapitalizmus tendenciának erősödése következtében a nagy gyárak kapták a legnagyobb hadiszállításokat a háború után — a már említett viszonyok közepette — ezek tudtak legkevésbé átállni a békés termelésre.

A gépgyártás tehát, amely a század elejétől a háború végéig tőkés viszonyok között számottevő fejlődést ért el, a Horthy-korszak elején mélyre süllyed. Ebben számos tényezőnek volt szerepe. Legfontosabb tényezők: a fogyasztási iparágak a háborús leromlás után, de főként a protekcionista vámtarifák következtében rendkívül előnyös helyzetbe jutottak és „elszívták” a vállalkozó tőkét a nehézipar elől.

Az inflációs konjunktúra megszűnte után szükségessé vált a gépgyártás gyökeres átrendezése. Sok túlméretezett termelési ágban — különösen a vasúti kocsik-, a mozdony- és a hajógyártásban — lehetséges lett volna korszerűsítéssel, új típusok gyártásával számottevő exportra szert tenni, de volt lehetőség bizonyos géptípusoknak a hazai piacon való elhelyezésére is. Ugyanakkor Magyarországnak jelentős gépipari importja is volt. Szerszámgépeket, motorkerékpárt, kerékpárt, autókat igen kis mértékben, korszerű textilipari gépeket egyáltalában nem gyártottak. 1920-tól 1929-ig Magyarország 329 millió pengőért hozott be gépeket, 102 millióért villamosgépeket, 158 millió pengőért autókat és egyéb járműveket, 110 millióért műszereket és órákat, együtt tehát 700 millió pengőnyi megrendeléssel foglalkoztatta a külföldi gépipart akkor, amikor a magyar gépipar évi termelése 1929-ben sem érte el a

300 millió pengőt.¹¹⁷ Elég széleskörű átrendezési lehetőségek nyíltak volna tehát a gépipar számára még akkor is, ha számot vetünk azzal, hogy nagyon sokféle gépből rentábilis szériagyártást kapitalista viszonyok között a hazai piacra nem lehetett volna felépíteni, sok esetben ugyanis bizonyos gépek racionálisan felépített szériagyártása a külföldön is komoly elhelyezési lehetőségekre számíthatott volna.

Sor került bizonyos változtatásokra, de elsősorban sajátos koncentráció formájában : a sorozatos fúziók eredménye nem a termelés valamiféle tervszerű „profilozása”, hanem bizonyos vállalatok teljes megszüntetése, összes berendezéseik megsemmisítése, vagy külföldre való kiárúsítása lett. A munkások javarésze az utcára került. A beolvasztó vállalat pedig megkaparintotta a beolvasztott vállalat esetleg meglévő piacait. Legszemléltetőbb példája ennek a Ganz- és Tsa — Danubius gép-, vagon- és hajógyár Rt. kialakulása, amely 1926-ban magába olvasztotta Schlick-Nicholson gép-, vagon és hajógyár Rt-ot, a Kistarcsai gépgyárat, 1927-ben a dr. Lipták és társai építési és vasipari vállalatot, 1929-ben pedig az Első Magyar Varrógép- és Kerékpár Rt-ot.¹¹⁸ Kisebb jelentőségű, de azonos eredményt hozott 1925-ben a Roesseman és Kühnemann gépgyár és az Epp és Fekete gépgyár Rt. egyesülése is. A sorozatos fúziók eredményeként a budapesti gépgyártás igen magasfokú koncentrátságot ért el. 1927-ben Budapesten 61 gépgyár volt üzemben, de a gépgyártás termelésének több mint a felét két legnagyobb gépgyár — a MÁVAG és a Ganz-gyár — termelése adta. A gépgyárak erőgépeinek 58,9 ezer lóerejéből pedig 38,7 ezer lóerővel rendelkezett a két nagy gyár.¹¹⁹

A gépgyártás általános hanyatlása alól kivétel az elektrotechnikai cikkek gyártásának bizonyos ágai, amelyek nagy külföldi tőke bevonásával korszerűsítették termelésüket, s a világpiacon is jelentős helyet vívtak ki; egyes gyártmányok — kiemelkedő szaktudású magyar mérnökök konstrukciói — minőségük miatt versenyképesek voltak a világpiacon is.

Az erősáramú elektromosipar különösen jelentős ágazata volt az izzólámpagyártás. E cikket gyártó Egyesült Izzólámpa- és Villamossági Rt. újpesti gyártelepe egyike volt az ország legnagyobb ipartelepeinek. Kivitele a külkereskedelmi mérleg fontos tényezője volt. A háború után újpesti telepén tudományos kutató laboratóriumot létesített. Az 1920-as évek elején a vállalat automatizálta a lámpagyártást, felállította az ahhoz szükséges gépkonstrukciós osztályt, külön nagy izzólámpa-gépeket gyártó üzemet létesített, s megkezdte az időközben érdekkörébe vont Tokodi Üveggyárban az izzólámpaburák előállítását. A rádiókészülékek fokozatos terjedésével jelentősen növelte a rádiócsövek gyártását.¹²⁰ Ezek a gyártmányok a világpiacon is keresett cikkek voltak. A külföldi tőke felismerte ezt a nagy profitot biztosító üzletet, s mind nagyobb befolyást szerzett az Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt-nál. 1928-ban a telefongyártó üzemből az amerikai International Telephone and Telegraph Corporation részvételével külön közös társaság alakult Standard Villamossági Rt. néven, amely néhány évvel később teljesen

kivált a vállalat érdekköréből. Így növekedett a külföldi tőke pozíciója a magyar iparban, amely az alacsony magyarországi munkabérvizonyok következtében busás hasznot élvezett.

*

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az első világháború után az ipari fellendülés a 20-as évek második felében következett be. Egyes iparágak visszafejlődtek, s ez az élelmezési ipar és a gépgyártás tekintetében nagyobb mértékben érintette a főváros iparát. A fejlődő iparágak részére viszont a valutastabilizálás után eltelt 5 esztendő rövid volt ahhoz, hogy az önálló vámterület adta lehetőségeket teljesen kihasználják. A külföldtől erősen függő, egyoldalúan fejlődő ipari termelés alacsony színvonalú volt. Ilyen viszonyok között köszöntött be az 1929. évi gazdasági világválság, amely Magyarországon is a termelőerők nagyarányú pusztulását idézte elő.

Az 1929—1933. évi világgazdasági válság hatása Budapest gyáriparára.

Az 1929—1933. évi gazdasági válság az Észak-amerikai Egyesült Államokban robbant ki, ahol a fellendülés is a legerőteljesebben mutatkozott meg, s innen tovább gyűrűzve magával ragadta valamennyi kapitalista országot. Ez a válság volt a kapitalizmus addigi történetében a legmélyebb, legpusztítóbb és leghosszabb ideig tartó válság.

Magyarország akkor — mint kapitalista ország — nem kerülhette el a mély, hosszan tartó és pusztító jellegű válságot.¹²¹

A válság előszelei a mezőgazdaságban mutatkoztak meg leg hamarabb. Az agrárválság kiéleződése Magyarországon is 1928-ban kezdődött, akárcsak az Amerikai Egyesült Államokban. Az iparban a termelés visszaesésének első tényei a mezőgazdasági válság kiéleződésének kezdetéhez képest egy évvel később, 1929 második felében mutatkoztak.

A gyáripari termelés alakulása 1929. évi árakon számítva.¹²²

	1929	1930	1931	1932	1933	1934
Budapest						
Indexszám	100,0	96,6	80,7	75,3	77,4	88,2
Növekedés vagy csökkenés a megelőző év termelésének %-ában	—	—9,4	—10,9	—6,7	+2,9	+13,4
Magyarország						
Indexszám	100,0	94,4	83,4	75,9	81,7	91,2
Növekedés vagy csökkenés a megelőző év termelésének %-ában	+5,7	—5,6	—11,7	—9,9	+7,3	+12,0

Az ipari termelés visszaesése 1929 és 1930 között valamivel kisebb volt, mint növekedése 1928—1929 között. A további két év folyamán a válság kifejlődése meggyorsult, a visszaesés évi 10% körül mozgott, vagyis majdnem kétszerese volt a válságot megelőző időszak emelkedésének. *Budapest gyáripari termelésének visszaesése a válság kitörését követő 1930. évben csaknem kétszerese volt Magyarország ipari termelése csökkenésének, és a mélypontot követő 1932. év után kezdetben lassabban, majd 1934-től gyorsabban emelkedett.*

Az ipari termelés volumene azonban nem jelzi a válság teljes súlyát, mert az új beruházások következtében a kapacitás is nőtt. Ezért a kapacitáskihasználás jobban romlott, mint a termelés volumenét kifejező indexszám.¹²³

	1929	1930	1931	1932	1933
A magyar gyáripar termelési kapacitása indexszámokban	100,0	112,6	113,6	113,2	117,8
A kapacitás kihasználtsága indexszámokban	100,0	83,1	76,8	67,9	70,9

A gyáripar kapacitásának kihasználása azonban ennél is rosszabb volt, mert teljes kapacitását 1929-ben sem használta ki.

Természetes, hogy a túltermelési válságban a termelés csökkenése karöltve járt az árak zuhanásával, noha a kartellek Magyarországon is iparkodtak változatlanul tartani az árszínvonalat. Így az árak elsősorban a nem monopolizált iparágakban estek. A monopolizált iparágakban az árak esése kisebb volt, sőt egyes esetekben a monopóliumok még áremelést is hajtottak végre.

A termelés visszaesésének és az árak csökkenésének együttes hatása a gyáripari termékeknek a mindenkori gyári eladási árakon számított összaráiban mutatkozott meg.

A gyáripari termelés alakulása folyó árakon számítva indexszámokban

	1929	1931	1932	1933	1934
Vas- és fémipar					
Budapest	100,0	69,4	53,3	50,7	58,1
Magyarország	100,0	63,8	49,2	49,2	62,6
Gépgyártás					
Budapest	100,0	51,8	39,9	33,0	44,8
Magyarország	100,0	55,5	41,2	36,5	47,3
Villamosenergia					
Budapest	100,0	84,2	80,6	77,6	78,9
Magyarország	100,0	95,4	95,0	91,7	94,2

	1929	1921	1932	1933	1934
Kő-, agyag- stb. ipar					
Budapest	100,0	56,3	48,6	43,4	51,8
Magyarország	100,0	63,1	44,7	38,5	48,9
Fa- és csontipar					
Budapest	100,0	53,0	43,2	39,9	43,3
Magyarország	100,0	53,6	39,9	38,6	49,4
Bőr- stb. ipar					
Budapest	100,0	73,6	49,3	62,5	87,1
Magyarország	100,0	85,8	71,4	72,9	86,4
Fonó- és szövőipar					
Budapest	100,0	79,0	71,7	79,9	93,9
Magyarország	100,0	79,3	72,0	83,2	94,4
Ruházati ipar					
Budapest	100,0	75,0	55,8	60,6	63,3
Magyarország	100,0	72,5	54,8	59,4	62,2
Papírosipar					
Budapest	100,0	76,9	70,1	66,6	71,9
Magyarország	100,0	99,2	93,2	90,4	102,1
Élelmezési ipar					
Budapest	100,0	72,8	65,8	58,5	69,1
Magyarország	100,0	70,2	67,4	58,7	60,9
Vegyészeti ipar					
Budapest	100,0	81,9	76,1	80,9	81,7
Magyarország	100,0	86,7	80,5	85,0	85,3
Sokszorosító ipar					
Budapest	100,0	79,0	64,8	62,9	65,8
Magyarország	100,0	78,4	63,9	61,5	64,3
Összesen					
Budapest	100,0	71,2	61,7	59,6	66,4
Magyarország	100,0	71,8	63,6	61,5	68,2

Ezek a számok jól mutatják az ipari válság hatalmas mélységét s megmutatják azt is, hogy az egyes iparágakat a válság különbözőképpen érintette. E folyamat szemléltetésére közöljük a termelés 1929. évi árakon számított volumenindexeit is.

Iparág	Bruttó termelés 1929. évi árakon számítva indexszámokban, 1929 = 100				
	1931	1932	1933	1934	1935
<i>A) A termelés erősen csökkent</i>					
Vas- és fémipar					
Budapest	77,9	64,1	61,0	72,1	70,4
Magyarország	72,0	59,2	59,3	78,0	90,6
Gépgyártás					
Budapest	57,2	46,2	40,8	57,7	68,2
Magyarország	61,5	47,7	45,0	61,0	72,2
Kő-, agyag- és üvegipar					
Budapest	56,9	56,7	60,1	69,0	78,3
Magyarország	63,7	52,2	49,8	65,3	74,9
Fa- és csontipar					
Budapest	60,7	56,4	57,8	61,4	65,6
Magyarország	61,2	51,8	55,8	70,0	95,3
<i>B) A termelés kisebb mértékben csökkent</i>					
Élelmezési ipar					
Budapest	86,5	75,6	78,7	93,4	89,3
Magyarország	80,2	70,0	76,1	86,0	95,0
Ruházati ipar					
Budapest	82,8	71,3	77,5	84,4	98,1
Magyarország	80,2	70,0	76,1	86,0	95,0
Sokszorosító ipar					
Budapest	89,7	83,1	83,9	87,0	92,0
Magyarország	89,3	82,0	82,0	85,0	90,0
<i>C) A termelés (kisebb visszaesés után) a válság alatt is nőtt</i>					
Textilipar					
Budapest	96,7	94,0	113,7	135,3	139,6
Magyarország	97,1	96,7	118,2	136,0	143,9
Bőr- és kaucukipar					
Budapest	89,5	69,3	90,2	125,7	123,8
Magyarország	104,2	100,5	105,5	125,0	138,4
Papírosipar					
Budapest	86,3	79,9	83,2	89,9	99,8
Magyarország	11,3	118,8	111,5	128,4	137,6
Vegyészeti ipar					
Budapest	86,1	86,7	96,8	106,9	111,9
Magyarország	91,3	91,8	101,7	111,8	116,3
Villamosenergia- termelés¹²⁴					
Budapest	111,6	110,1	120,2	134,7	143,0
Magyarország	107,6	112,2	105,7	103,5	101,8

Ez a táblázat világosan mutatja az egyes iparágak eltérő fejlődési irányzatát. Legnagyobb mértékben azoknak az iparágaknak a termelése csökkent, amelyek nagyrészt termelési eszközöket állítottak elő. Ez annál figyelemre méltóbb tény, mert ezeknek az iparágaknak a fejlődése — főleg a vas- és fémiparé és a gépgyártásé — a válság előtt is lassúbb volt, s mert a válságnak ez az alakulása épp a legnagyobb forradalmi tradíciókkal rendelkező munkásrétegeket tette leginkább próbára.

A második csoportba, ahol a termelés visszaesése sokkal kisebb arányú volt, az élelmezési, a ruházati és a sokszorosító iparok tartoznak. Ezek közös sajátossága az volt, hogy túlnyomórészt olyan cikkeket állítanak elő, amelyekről a legnagyobb nyomorban is a legnehezebben mondhatnak le a fogyasztók, másrészt ezek az iparágak már a válság előtt is védve voltak a külföldi versenytől.

E két csoportba sorolt iparágak termelése lényegében párhuzamosan haladt Magyarország ipari termelésével. A harmadik csoportban található ipari főcsoportok termelési értéke a válság alatt kisebb mértékben csökkent, sőt a válság alatt is emelkedett. Az idesorolt iparágak közül a bőr- és a papírosipar helyzete lényegesen rosszabb volt a fővárosban, mint vidéken. Ennek okait az egyes iparágak tárgyalásánál világítjuk meg.

Ami mármost az ipari termelés egyenlőtlen esését illeti, ez összefügg az 1920-as évek iparfejlődésével. Voltak ugyanis olyan iparágak — textil, papír-, vegyészeti ipar —, amelyek a válságot megelőző években nem tudtak odáig fejlődni, hogy a belső piacot elláthatták volna árukkal. Ezeket az iparágakat a válság alatt a piac rendkívüli összezsugorodása sem készítette arra, hogy termelésüket lényegesen csökkentsék, hiszen a fináncsőke állama a devizakorlátozások és főleg a behozatali engedélyek rendszerével a külföldi áruk kiszorítása révén biztosította részükre a hazai piacot.

Az 1931. évtől kezdve sorozatosan életbeléptetett behozatali tilalmak következtében 1933 elején már gyakorlatilag az összes külföldi készáruk behozatala „tilos”, azaz : a kereskedelmi minisztérium esetenként adott engedélyéhez kötött volt.

A kontingens-rendszer, amelynek alapján lényegében az egész megmaradt magyar iparcikk behozatal lebonyolódott, melegágya volt a protekcionizmusnak, a korrupciónak, és elzárta a lehetőségét annak is, hogy a külföldi verseny mérsékelhesse a magyarországi ipari árakat. A magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége viszont magához ragadta a behozatali engedély-kérelmek „véleményezése” címén a készárubehozatal adminisztrálását, és e hatalom birtokában a GYOSZ ahol csak lehetett, egyszerűen megtagadta a behozatali engedélyek kiadását, ahol pedig ezt a külföldi államok tiltakozása miatt nem tehetette, a gyáripar strómanjainak juttatta a behozatali kontingenseket, import-kartelleket hozott létre stb. Mindezzel elérték, hogy a válság alatt a készáruimport mennyisége az 1929. évinek több mint negyedére zsugorodott össze.¹²⁵ Egyes áruknál a csökkenés még nagyobb volt : pl. a pamutipari készáruk behozatala 1929 és 1933 között 124 millió pengőről 6 millió pengőre esett vissza.

Hasonló volt a helyzet a készbőrárúknál, a konfekcionált áruknál, a gumiipari cikkekénél, a háztartási agyag- és üvegárúknál, a papirosárúknál stb. is.

A behozatali korlátozásokból tehát az ipari tőkésék óriási hasznot húztak. Egyrészt az állam biztosította részükre a csökkent felvevőképességű belső piacot, másrészt viszonylag magasan tarthatták a bel-földi árszínvonalat is. Különösen élen jártak ebben a kartellek. Ezek magas monopóliaraik következtében a válság alatt is jelentős profitokra tettek szert.¹²⁶

A közvélemény egyre nagyobb nyomása készítette a kormányt arra, hogy „törvényes” eszközökkel „szabályozza” a kartellek működését.

„A gazdasági versenyt szabályozó megállapodásról” szóló, általában *kartell-törvénynek* nevezett 1931. évi XX. t. c. meghozatalára azonban természetesen nem a kartelleknek a dolgozók kifosztását szolgáló árpolitikája miatt került sor. Pedig valóban okul szolgálhatott volna a törvényhozási intézkedésnek, hogy a kartellizált drága árucikkek forgalma nagyon összezsugorodott és így fokozta a munkanélküliséget, a csökkent keresetű fogyasztók pedig, akik a drága árukat nem, vagy csak kis mennyiségben tudták beszerezni, kénytelenek voltak életszínvonalukat leszállítani.

A kartell-törvényt azonban nem azért hozták, hogy véget vessenek a kartellek rablásának. Ellenkezőleg: a kartell-törvénytől az uralkodó osztályok azt remélték, hogy „a törvény alkalmas lesz a lelkek megnyugtatására anélkül, hogy megakadályozná a kartellben és a hasonló egyesülésekben rejlő szervezkedési előnyöknek a gazdaság javára való hasznosítását”.¹²⁷ Ez nyilván azt jelenti, hogy a törvénnyel, amelyről azt állították, hogy a kartellek állami „megrendszabályozásának” érdekében hozták, port hintettek a fogyasztók és a kartellek által megsarcolt tőkés rétegek szemébe és a kartellek továbbra is zavartalanul dolgozhattak a tőkés profitok növelése érdekében. A válság alatt hozott kartell-törvény intézményesítette a kartelleket. Az addig bizonytalan jogi alapon nyugvó — és így a vonatkozó megállapodásokat megszegő tagok ellen csupán nehezen fellépni tudó — kartelleket elismert jogi intézmény-nyé alakította át.¹²⁸

A kartellek rabló árpolitikája miatt felháborodott közvélemény leszerelésére 1932. január 7-én a kormány létrehozta az Országos Ipari Árelemző Bizottságot azzal, hogy ez a bizottság megakadályozza a kartellek rablását. A bizottság hatásköre azonban rendkívül szerény volt. Úgy alakult meg, hogy az akkori kereskedelemügyi miniszter felkérte három barátját, hogy mint árelemző bizottság működjenek. A bizottság lényegében azt a célt szolgálta, hogy a tényleges árakat legalizálja. A bizottság az iparral való tárgyalások során sokszor csupán olyan árleszállítókat „harcolt ki”, amelyeket az ipar ügyis végrehajtott volna. Szükség volt azonban a nyilvánosság félrevezetésére, arra, hogy a kommunikékkal azt igyekezzenek elhitetni, hogy az árleszállításokat a kormány kényszerítette ki.¹²⁹

A válság alatt tehát a gazdasági életbe való állami beavatkozás a nagytőkések javára fokozódott. Ezt a célt szolgálta az 1931. évi megalkotott iparfejlesztési törvény is.¹³⁰

Az iparfejlesztési törvény egyenes folytatása volt a protekcionista vámtörvénynek. A törvény teljesen a GYOSZ intencióinak megfelelően készült, és az addigiaknál jóval nagyobb lehetőséget adott a kormánynak az állami támogatás gyakorlására.

Az 1907. évi iparfejlesztési törvény szerint állami kedvezményekben lehetett részesíteni az újonnan keletkező gyárakat és a meglévő gyárakat is, amennyiben olyan cikket állítottak elő, amelyeket az országban nem, vagy nem olyan mértékben termeltek, hogy a fogyasztás jelentékenyebb részét fedezte volna, vagy általában olyan iparcikkeket állítottak elő, amelyek gyártásának fokozását általános közgazdasági érdek tette kívánatosá. Az új iparfejlesztési törvény a kedvezményekben részesíthető vállalatok körét lényegesen kibővítette. A régebbi iparfejlesztési törvények hatálya alá eső vállalatokon kívül állami kedvezményekben részesítették pl. a közhasználatú elektromos-energia termelő és elosztó vállalatokat. Erre vonatkozóan külön törvényt is hoztak. Emellett a törvény hatálya kiterjedt a kohászati vállalatokra és azok segédüzemére, valamint a legalább 50 háziiparost foglalkoztató vállalatokra és a kisipari szövetkezetekre is. Az 1907. évi törvényhez képest eltérés volt az is, hogy „amennyiben valamely vállalat pénzügyi helyzetének megjavítása céljából lényeges forgótőkének a vállalatba való befektetése, vagy az ország külkereskedelmi mérlegének javítása, vagy általában valamely fontos közgazdasági érdek indokolja” a törvény hatálya alá eső bármely új és régi vállalat is kaphatott kedvezményeket, függetlenül attól, hogy korábban élvezett-e már kedvezményeket.”¹³¹ Ugyanilyen feltételek mellett kaphattak a gyárak kedvezményeket a racionalizálásért is. Az a gyár, „mely racionális termelési módszereinek alkalmazása révén termelésének határfokát annyira megjavította, hogy nagyobb termelést, alacsonyabb önköltségi árakat és ezáltal olcsóbb eladási árat ér el... a vállalat a racionalizálás által elért eredményekhez mérten részesülhet kedvezményekben.”¹³² Nagyon figyelemre méltó rendelkezése ez a törvénynek. A tőkés racionalizálás ugyanis rendszerint együtt jár a munkaintenzitás fokozásával és a munkabérek csökkentésével. Ezt a célt szolgálta a válság alatt és után elterjedt Bedeaux rendszer is.

A kedvezmények között a törvény biztosította mindazokat az adó- és illetékmentességeket, valamint egyéb kedvezményeket, amelyeket az 1907. évi III. tc. alapján lehetett szerezni. Lényeges eltérés volt azonban, hogy az új iparfejlesztési törvény az adó- és illetékmentesség körét a vállalatok különféle tranzakcióira is kiterjesztette.

De növelte a hazai gyártmányú termékek beszerzésére kötelezettek körét, és „a hazai ajánlatot a közszállításban akkor is előnyben kívánja részesíteni, ha az ajánlat a külföldinél 5—20%-kal magasabb”.¹³³ A tőkések érdekét szolgálta mindezekon felül a törvénynek

az az „igen figyelemreméltó újítása, amely felhatalmazást ad a kormány számára az esztendők óta súlyos és megengedhetetlen versenyt támaztó állami, valamint hatósági üzemek felülvizsgálatára és ennek alapján megszüntetésére vagy korlátok közé szorítására”.¹³⁴ Ezt a felülvizsgálatot a kormány a tőkés érdekképviseletek bevonásával 1931-ben meg is indította.

A GyOSZ mindent megragadott, hogy a törvényről elterelje a figyelmet, ezért azt írták a törvényjavaslat tárgyalásakor, hogy „a kormány által benyújtott iparpártolási törvényjavaslat bennünket nem érdekel; az a kisipart érdekli; bennünket nagy gyáripart egyáltalán semmi tekintetben nem érdekel.”¹³⁵ Bár a törvény hatálya a kisiparra is kiterjedt, a végrehajtási utasítást azonban úgy készítették el, hogy aszerint a kisipar támogatása rendkívül szűk keretek közé szorult. Beismerte ezt a kereskedelemügyi minisztérium is. „Kétségtelen a végrehajtási utasításnak az a célzata, hogy csak gyári jellegű vállalatok részére kívánja lehetővé tenni az állami kedvezmények adományozását.”¹³⁶ A kisiparról a végrehajtás csak annyit mond, hogy azok a „kisipari jellegű vállalatok, amelyek gyáripari jellegüket fennállásuknak későbbi évében érik el, megnövekedett termelésük alapján részesíthetők állami kedvezményekben”.¹³⁷

Az iparfejlesztési törvény azonban nem általában a gyáripart, hanem elsősorban a monopolizáltak érdekeit szolgálta. E cél elérésére a gyakorlatban bevezették azt, hogy az egy millió pengőnél kisebb tőkével alakuló vállalatok nem kaptak adókedvezményeket.¹³⁸ Méltán mondta tehát Gaál Gaszton a törvényjavaslat vitáján, hogy „ezzel a törvénnyel egy új magyar nemességet teremtenek”, akik a „nem adózunk, nem illettekezünk” álláspontra helyezkednek annak a törvényeknek alapján, melyet a t. kormány és a t. többség bölcsességéből ez a képviselőház megszavazott.”¹³⁹

Az iparfejlesztési törvény alapján a válság alatt is jelentős kedvezményeket kaptak a tőkések. Az 1931/32. évi költségvetésben ugyancsak 460 000 P-t állapítottak meg, de 1932/33-ban már 3 940 000 P. 1934/35-ben 3 428 000 P-t irányoztak elő iparfejlesztési célokra a kereskedelemügyi minisztérium költségvetésében.¹⁴⁰ Ennek alapján 1932-ben 4, 1933-ban 16, 1934-ben pedig 21 vállalat részesült az 1931. évi iparfejlesztési törvény alapján kedvezményekben.¹⁴¹

Az egyes iparágak válság alatti helyzetének ismertetése

A válság által különösebben sújtott iparágak helyzete a válság éveiben

Vas- és fémipar

A vas- és fémipar válsága 1929 második felében tört ki. A termelés az év második negyedéig emelkedett, attól kezdve azonban gyorsabb ütemben csökkent. A válság Budapesten az ide tartozó iparágakat rendkívül mélyen érintette. Ezt mutatják a következő adatok.

	1929	1931	1932	1933	1934	1935
Termelési érték folyó- árakon millió pengőben	117,9	81,8	62,9	59,8	65,5	68,5
1929 = 100	100,0	69,4	53,3	50,7	58,1	58,1
Termelési érték változat- lan árakon, 1929 = 100	100,0	77,9	64,1	61,0	72,1	70,4
Munkáslétszám	12 533	10 121	9013	8383	9204	9628
1929 = 100	100,0	80,7	71,9	66,9	73,4	76,8
Kifizetett bérek, millió pengő	27,1	21,3	16,8	16,3	17,7	18,2
1929 = 100	100,0	78,5	62,1	60,2	65,3	67,2

A budapesti vas- és fémipar 1933-ban érte el a mélypontot, amikor termelése csaknem 40%-kal, a munkáslétszám pedig egyharmaddal csökkent; Budapesten tehát több mint 4000 vas- és fémipari munkás vált munkanélkülivé. Valójában a munkások helyzete ennél is rosszabb volt, mert a bércsökkentés és a részleges munkanélküliség is súlyosbította azt. Ez látható abból, hogy 1929 és 1933 között a termelés fizikai terjedelme a munkáslétszám csökkenésénél is nagyobb mértékben: 39%-kal csökkent, a kifizetett munkabér pedig ennél is jobban csökkent.

A termelés csökkenésének az a mértéke, amelyet az első két sor mutat, igen nagy, de még mindig elpalástolja a mögötte rejtőző még sokkal nagyobb egyenlőtlenségeket. A vas- és fémipar ugyanis a nyersacélgyártástól a vasfeldolgozóiparig sokféle termelési ágat foglal magában, s a válság általában annál mélyebb volt, minél közelebb állt az illető iparág az alapvető anyagok termeléséhez. Így pl. a MÁVAG vasöntő termelése az 1929. évi 46 678 q-ról 1933-ban 15 819 q-ra csökkent.¹⁴²

Az árcsökkenés már a válság kitörése előtt megkezdődött, és a vas- és fémipari termékek folyóárakon számított értékét lényegesen mélyebbre nyomta, mint ahogyan az a termelés fizikai terjedelme csökkenésének megfelelt volna; az árcsökkenés azonban mégis kisebb volt, mint a gyáripar általános gyári eladási árindex-számának hanyatlása, s jóval kisebb, mint pl. a válságtól sokkal kevésbé sújtott textilipar gyári eladási árainak visszaesése.

A vas- és fémipar, valamint a textilipar gyári eladási árának indexszámai:

1929=100,0

Év	Vas- és fémipar ¹⁴⁸	Textilipar ¹⁴⁴	Egész gyáripár
	gyári eladási árai		
1929	100,0	100,0	100,0
1930	91,0	90,6	92,0
1931	89,2	81,7	86,1
1932	83,2	76,3	83,7
1933	83,1	70,4	76,6

Ezen belül is a feldolgozóipar árai estek a legjobban.

A tényleges áralakulásról megbízható képet egyébként alig lehet szerezni, mert az árak erősen függtek a mindenkori vevőktől.

A vasipar félkészgyártmányokat gyártó ága ugyanis erősen kartellizálva volt, s a vaskartell egyéni és alkalmi áron adott el különböző vevőinek. A tendencia azonban világos: a vas- és fémipar belföldi árait a kartellek mesterségesen magasán tartották, s ez termelésük hatalmas méretű visszaesését s a válság elhúzódását okozta, annál is inkább, mert a vas- és félkészgyártmányok nagykereskedelmi árai esés helyett egyenesen emelkedtek.

A négy legfontosabb vas- és félkészgyártmány nagykereskedelmi árának változása (P/100 kg):

	Rúdvas	Finom- lemez	Vashuzal	Huzal- szalag
1931. III. negyedig	36,72	47,43	38,76	45,90
1933. II. negyedig	37,08	47,89	39,14	46,35
1933. II. negyedétől	39,75	52,75	43,25	48,00

Mindezt elsősorban a vas- és fémipar munkásai sínylették meg, akiknek ezrei nyomorogtak munka nélkül, míg másik részüket rövidített munkaidő alatt fokozott mértékben kizsákmányolták.

A válság alatt erősen csökkent a nagy gyárak foglalkoztatása is. A Weiss Manfréd Acél- és Fémművei Rt. pl. 1930-ban a fontosabb fémfélgyművekben még 5,1 millió pengő forgalmat ért el, 1932-ben januártól-novemberig már csak 2,5 millió pengőt forgalmazott. Ugyanakkor az állam hadicikkek rendelésével igyekezett a gyárat segíteni. Az 1931 júniusában megkötött szerződés értelmében a honvédség repülőgép, kerékpár, motorkerékpár, terepjáró gépkocsi és tüzérségi vontató szükségletét békeidőben kizárólag a gyártól szerzi be, továbbá a kormány kötelezte magát 5 millió pengő értékű lőszer megrendelésére.¹⁴⁵

Gépgyártás

A budapesti gépipar válság alatti helyzetét a következő adatok jellemzik:

	1929	1931	1932	1933	1934	1935
Termelés 1929. évi árákon, 1929 = 100,0	100,0	57,2	46,2	40,8	57,7	68,2
Termelés tényleges árákon millió pengőben, 1929 = 100,0	188,6	97,7	75,4	62,2	84,5	100,3
A gépipar által kifizetett munkabér millió pengőben .. 1929 = 100	100,0	51,8	39,9	33,0	44,8	53,2
A gépipar munkáslétszáma	22 372	15 603	12 380	10 907	13 158	15 189
1929 = 100,0	100,0	69,8	55,4	48,7	58,8	67,9

A termelés visszaesése nagyobb arányú volt, mint a vas- és fémiparé, s különösen feltűnő, hogy a regenerálódás üteme is elmaradt a vas- és fémiparé mögött. 1935-ben a termelés még az 1929. évinek $\frac{3}{4}$ részét sem tette ki. Feltűnő az is, hogy a főváros gépgyártásának termelése a válság mélypontján, 1933-ban 4%-kal mélyebbre esett az ország összes gépgyártásának termelésénél. *A fővárosban is a gépgyártást érte tehát a válság a legsúlyosabban.*

Ugyanakkor a gépipari termékek árindexének csökkenése általában kisebb volt, mint az általános ipari árindex esése. Ennek oka csak részben rejlik a gépipari alapanyagok kifizető áresésében, mert a gépiparban is számos kartell működött, amelyek legalább igyekeztek tartani az árakat. A gépgyárak azonban az általuk gyártott sok cikket illetően a belföldön monopolisták voltak.¹⁴⁶

	1929	1931	1932	1933	1934	1935
Általános gépipari árindex	100,0	86,1	83,7	76,6	74,8	77,2
Vas- és fémipar árindexe	100,0	89,2	83,2	83,1	80,7	81,9
Gépgyártás árindexe	100,0	90,4	86,4	81,1	77,5	78,1
Mezőgazdasági gépek és készülékek árindexe	100,0	93,6	86,2	75,2	66,3	63,9

Feltűnő, hogy noha a gépgyártás lényegesen kevésbé volt koncentrált, mint a vas- és fémipar, az árai mégis egészen 1933-ig merevebbeknek bizonyultak, mint a vas- és fémiparé. Ennek az a magyarázata, hogy a vasipar kevésbé koncentrált ágainak, a vassfeldolgozó iparnak a termelése közel sem esett olyan mértékben vissza, mint a gépiparé. A gépipar tőkésai pedig árkalkulációjukat úgy készítették, hogy hatalmas állandó költségeikkel éppúgy megterhelték a több mint felére csökkent termelést, mintha teljes kapacitással dolgoztak volna. Megtehették, mert — noha

a gépgyárak zöme hatalmas ráfizetéssel dolgozott, egyetlen valamennyire is jelentős gépgyár sem ment csődbe, fedezték őket a bankok. Így tehát a mesterségesen magas árakon keresztül is elmélyítették és főleg elnyújtották a válságot a piac szűkítésével, a kereslet és a kínálat közti egyensúly helyreállításának késleltetésével. Csak a válság legmélyebb pontja — az a tény, hogy ekkor már bizonyos termékek kereslete teljesen megszűnt — s az a körülmény, hogy a kereslet a mélypont után is csak nagyon lassan növekedett, kényszerítette rá a tőkéseket az árak jelentékenyebb csökkentésére. Jól mutatja ezt a tendenciát a válságtól legjobban sújtott gépgyártási ág, a mezőgazdasági gépek és készülékek gyártása. Itt az árindex 1932-ig a gépgyártás általános indexénél is magasabb, s csak azután esik — de most már rohamosan, mélyen és tartósan — az általános gyáripari árindex alá.

Ami most a gépgyártáson belüli egyenlőtlen fejlődést illeti, a válság legmélyebb a mezőgazdasági gépgyártásban volt. A termelés zuhanását összefoglaló adatok hiányában nem tudjuk bemutatni, de következtethetünk abból is, hogy pl. az Első Magyar Gazdasági Gépgyár Rt. 1928-ban 11 millió pengőt, 1931-ben 2 milliót, 1932-ben 1,2 millió pengőt számlázott ki. Az 1933. évi összeg pedig mélyen az egymillió alatt marad. Itt tehát már 1929 és 1932 között 12%-ra esett vissza a termelés értéke. De például cséplőgépből 468 darabot adott el a gyár 1928-ban, 1932-ben pedig csak 12 darabot.¹⁴⁷ Hasonlóképpen nagy volt a MÁVAG termelésének visszaesése is.¹⁴⁸

	1929	1930	1931	1932	1933
Előállított mozdonyok száma	78	53	28	17	5
Cséplőgépek száma	1160	342	165	28	—
Munkáslétszám indexszámokban	100,0	81,2	75,5	62,2	49,8

Rendkívül lecsökkent tehát a mozdonygyártás, még jobban csökkent a cséplőgépgyártás, s 1933-ban már egyetlenegy sem állított elő. Kisebb mértékben csökkent a munkáslétszám. Ennek az az oka, hogy a MÁVAG gépgyártáson kívül vashíd, vasszerkezet gyártásával és vasöntéssel is foglalkozott. A vasöntő tevékenység nagyon összezsugorodott, a vashíd és vasszerkezetek gyártása azonban csak kisebb mértékben csökkent. Ezekben az években kezdték el ugyanis a Boráros téri híd építését, amelyhez a MÁVAG is szállított vasszerkezetet.

Rendkívül súlyosan érintette a válság a *Hofherr—Schrantz—Clayton—Shuttleworth* magyar gépgyári művek rt.-ot is. A válság a gyárnak nemcsak a belföldi, hanem a külföldi piacait is teljesen tönkretette. Ennek következtében a válság előtt elért évi 20—22 millió pengős eladási forgalma 1932-re a tizedére csökken, 1931-ben csak 31%-os kapacitás-kihasználással dolgozott.

Az 1929. évi munkáslétszámot nem ismerjük, tudjuk azonban, hogy 1926-ban a gyár 1901 munkást foglalkoztatott ; 1932-ben már csak 250 munkás dolgozott a Hofherr gyárban.¹⁴⁹

A mezőgazdasági gépgyártás helyzeténél valamivel kedvezőbb volt az egyéb gépgyártási ágak helyzete. A különbség a termelés irányzata szerint természetesen itt is jelentős volt. A főként közlekedési és szállítási eszközöket gyártó, s néhány új típust bevezető (pl. Kandó-mozdony) Ganz-gyár forgalma (a villamossági gyár nélkül) pl. az 1929. évi 46,9 millió pengőről 1932-ig 17,5 millió pengőre,¹⁵⁰ 37,4%-ra esett, a Dieselmotorok és gőzturbinák gyártására specializált Láng gyár forgalma viszont ugyanezen idő alatt 12,6 millió pengőről 2,9 millióra, vagyis 23%-ra zuhant.¹⁵¹ A válság alatt a Láng gyár is főleg olyan új gyártási ágak bevezetésére törekedett, amelyeket Magyarországon addig nem gyártottak, s most a behozatali korlátozások következtében a hazai piacon jelentősebb profitszerzési alkalommal kecsegtetett. Átvette a válság alatt tönkrement Wörner gépgyártót a nyomdagépek gyártását, és konzervgyári berendezéseket is kezdett gyártani.¹⁵²

A gépgyártáshoz tartozó iparágak közül legenyhébb volt a válság lefolyása az *elektromos iparban*, amelynek munkáslétszáma a válság mélypontján, 1933-ban a gépgyártás 51,3%-os csökkenésével szemben 41,3%-kal esett. Ennek a viszonylagos „enyheségnek” kettős oka volt. Az egyik az, hogy az erősáramú villamosipar a válság alatt jelentős állami és közületi megrendeléseket kapott. Így pl. a budapest-hegyeshalmi vasútvonal villamosítása ekkor kezdődött, s ehhez a Ganz-gyár Kandó-mozdonyokat készített. Kapcsolatos továbbá azzal, hogy a villamossági ipar exportja az erősáramú cikkek terén nem csökkent olyan mértékben, mint a gépipar más ágaié.

A viszonylagos enyheség másik oka azonban ismét az egyenlőtlen fejlődéssel kapcsolatos, azzal ti., hogy a gyengeáramú elektromos ipar a válságot lényegesen jobban vészelte át. Ez az ág a legfiatalabb és legéletképesebb gyártási ágak egyikének számított, amelyben — mint láttuk — a nemzetközi monopoltőke közvetlen érdekeltsége is jelentős volt, s kétségtelül az alacsony munkabérek is lényeges szerepet játszottak abban, hogy ezek a magyar gyengeáramú iparnak jelentős részt juttattak a világpiachól. Így pl. izzólámpa és rádiócső terén kb. 90%-ban exportra dolgozott. Hasznót húztak az elektromosipar bizonyos ágai a behozatali korlátozásokból is. Ennek következménye pl., hogy a Szalay István Rt. villamos szerelési anyagok és készülékek gyára az előállított gyártmányok számát növelte és újabb cikkek gyártására tért át, s mire a válság lezajlik, 1935-ben már szűknek bizonyul a gyár régi telepe és bérbeveszi a volt Blau és Lukács-féle Eötvös utcai gyártelepet, ahol nagy teljesítményű bakelitpreéseket helyezett üzembe.¹⁵³

Építőanyagipar

A különösen válság sújtotta iparágakhoz tartozik az építőipar, illetve a építőanyagipar is.

Az építőanyagipar adatai azt bizonyítják, hogy a válság ebben az iparágban nem 1929-ben, hanem korábban kezdődött és már 1927—

1929 között súlyos visszaesés volt. Ezt bizonyítja az is, hogy a budapesti és környéki gyárak téglaeladása 1927-ről 1928-ra 12,8, 1929-re pedig 22,9%-kal csökkent.¹⁵⁴

Amikor tehát az építőipar és az építőanyagipar válság alatti helyzetét vizsgáljuk, nem szabad szem elől téveszteni, hogy nem a megelőző legmagasabb színvonalhoz viszonyítunk. 1927—1929 között a termelés csökkenése már 15—20% között mozgott.

A budapesti építőipar válság alatti helyzetét tükrözik a következő számok:¹⁵⁵

	1929	1930	1931	1932	1933
Befejezett lakóház építkezések (szobák ezrekben)	23,0	12,5	12,3	17,0	14,3
Indexszám	100,0	54,4	53,5	74,3	62,2
Ezer új lakóházra eső szobák száma	17,3	11,3	9,4	9,8	8,8
Újonnan épült lakóházak légköbmétere (1000 m ³)	2302	1334	1265	1656	1267
Indexszám	100,0	57,9	54,9	71,9	55,0
Építési költség (millió pengő)	74,0	40,7	34,3	45,1	33,2
Indexszám	100,0	55,0	46,0	60,9	44,9

Az építőipar a válság alatt óriási mértékben hanyatlott. Erős csökkenést mutat a befejezett lakóházak építése. A válság alatt erősen megváltozott az épülő házak jellege. Budapesten 1927-ben egy új lakóházra átlagosan 22,7 lakás jutott, 1929-ben 17,3, 1932-ben 9,8 s 1933-ban 8,8. E csökkenés oka az 1—2 szobás házak építésének elterjedése. Ezekben az években ugyanis a magas lakbéréket megfizetni nem tudó proletárok, kistisztviselők „építettek” maguknak sokszor lakáshoz alig hasonlító épületeket. De ezt tette a főváros és néhány magánvállalkozó is, hogy minél nagyobb haszonhoz jussanak. Leromlott azonban az épített bérházak minősége is. Ekkor kezdték építeni a papírvékonyfalú, skatulyaházakat is.

Ezek a körülmények határozták meg az építőanyagipar termelését is.

	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935
Tégla- és cserépeladás Budapesten ¹⁵⁶ 1929=100,0	100,0	54,0	56,1	39,3	35,0	19,1	55,6
Az egész kő-, föld-, agyag- stb. ipar termelési értéke 1929. évi áron, 1929 = 100 ...	100,0		56,9	56,7	60,1	69,0	78,3
Munkáslétszám	6312	3941	3877	3496	3199	3649	3975
1929 = 100,0	100,0	69,0	68,6	58,0	54,9	48,2	69,1

Az egész ipari főcsoport termelése 1932-ben érte el a mélypontot. Ekkor az 1929. évi színvonal 56,7%-ának felelt meg. A munkáslétszám

1933-ban volt a legalacsonyabb, csaknem ötven százaléka az 1929. évinek. Jóval nagyobb mértékben csökkent a téglá- és cserépeladás. Itt a mélypont 1934-ben következett be s az 1929. évi színvonalhoz képest csaknem 80%-os volt a csökkenés.

Az áralakulásról nyerhető kép nem egységes. A Magyar Gazdaságkutató Intézet a következő sorban adta meg a téglá és rokontermékek gyári eladási árait:¹⁵⁷

Tégla- és rokontermékek gyári eladási (nettó) árai (Indexszámokban, 1929=100)								
1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935
107	104,4	100,0	96,8	90,8	83	75	73,7	70,9

A Vállalkozók Lapja mellékleteként megjelent Építőipari Anyagtáblázat adatai szerint viszont a legfontosabb téglafajtáknak, a kisméretű, égetett agyagból készült falitéglaéknak az ára 1929—1935 között Budapesten mintegy 50%-kal csökkent, vagyis jóval többel, mint amennyit a fenti sor ad meg — igaz, nem egyedül erre a gyártmányra vonatkozólag. A téglakartell tevékenységére viszont jellemző az említett téglatípus árának változása 1935-ben. A kisméretű falitégla ára 1000 darabonként 32—35 P között mozgott Budapesten januárban, áprilisban 24 P-re csökkent, augusztustól kezdve viszont 27,50 P-ben állapodott meg. E hirtelen árváltozás története a következő: A több mint 3 évtizedes múltra visszatekintő téglakartell mindent elkövetett az árak fenntartásáért. A téglá ára 1929-ben 1000 db-onként 44 P körül mozgott, s még 1932-ben is 40 P-ért árusították. A kieleződött verseny következtében azonban a kartellen belül széthúzó tendenciák kezdtek érvényesülni, annál is inkább, mert a gyárak közti arányok is megváltoztak a kartell-szerződés megkötése óta. A kívülállók versenye és a belső harc következtében a szerződés lejártakor 1934 végén — már 34 P-re csökkent a téglá ára, a Budapest környéki gyárak viszont ugyanakkor már 30 P-ért is árusították. A kartell 1935-ben felbomlott, s már februárban lehetett 24 P-ért téglát kapni, június-júliusban pedig egyes helyeken már 20 P-ért adták a téglá ezrét. Ez az óriási áresés híven tükrözi vissza a kartellek áremelő hatását.

A különösen válság sújtotta iparágak közé tartozik végül a fa- és csontipar, amelynek termelése 1932-ben, a válság mélypontján csaknem 50%-kal csökkent.

A válságtól viszonylag enyhén sújtott termelési ágak

Fonó- és szövőipar

Mint arra már rámutattunk, a textilipar az első világháború előtt egyike volt elmaradott iparágainknak, és a háború után beállott új helyzetben gyorsan fejlődött. Termelése azonban nem volt elegendő

a szükségletek fedezésére. A válság folyamán a külföldi textilárak kiszorításával a fonó- és szövőipar számára a hazai piacot úgyszólván teljes mértékben biztosították. Ugyanakkor az a tény, hogy a textilipar alacsony világpiaci árakon beszerzett nyersanyagokat dolgozott fel, a munkabérek pedig mélyen a versenyző országok bérszínvonala alatt állottak, lehetővé tette, hogy a textilipar exportja viszonylag csak kevésbé csökkenjen. Míg a pamutszövetbehozatal 12-ed részére csökkent, a pamutszövetkivitel csökkenése mindössze 30%-os volt. A műselyemiparnak a válság éveiben bekövetkezett fellendülése részben szintén a magyarországi alacsony munkabérszínvonallal és a behozatali, devizastb. korlátozásokkal állt összefüggésben; de ezenfelül hozzájárult az emelkedéshez egyrészt az is, hogy a műselyemárak világszerte és Magyarországon is sok téren kiszorították a pamut-, len- és gyapjúárakat, másrészt pedig, hogy míg a pamutért és a gyapjúért Magyarországnak „szabad”, vagyis konvertálható devizákkal kellett fizetnie, addig műselymet a magyar—német és a magyar—olasz kliringben vásárolhatott.

A textilipar különleges helyzetét a válság alatt, tehát döntően az magyarázza, hogy a korábbi jelentős import révén a magyar textilipar egy bizonyos „párnával” rendelkezett, amelynek köszönhetően pozícióját lényegében tartani, sőt erősíteni tudta.

A textilipar különleges helyzetét tükrözi vissza, hogy a termelési kapacitás a válság alatt is emelkedett.¹⁵⁸ A válság alatt a fővárosban a következő fontosabb textilgyárak létesültek. 1930-ban alakult az Adria Selyemszövőgyár Rt., 1931-ben a Zuglói Harisnyagyár Rt., 1933-ban alakult a Csepeli Fésűsfonógyár Rt. 500 000 P alaptőkével, de még ebben az évben alaptőkéjét 1 millió pengőre emelte.¹⁵⁹

A fonó- és szövőipar válság alatti helyzetét Budapesten a következő számok világítják meg:

	1929	1931	1932	1933	1934	1935
Fonó- és szövőipar termelése tényleges árakon millió P.	179,6	141,9	128,8	143,4	168,8	126,6
1929 = 100,0	100,0	79,0	71,7	79,9	93,9	98,3
Termelés 1929. évi árakon						
1929 = 100,0	100,0	96,7	94,0	113,7	135,3	139,6
Az egész textiliparra vonatkozó gyári eladási árak	100,0	81,7	76,3	70,3	69,4	70,4
Munkáslétszám	14 960	14 613	13 707	16 369	18 559	19 849
1929 = 100,0	100,0	97,7	91,6	109,4	124,1	132,6
Fizetések és munkabérek millió P	25,9	24,8	22,3	24,6	27,5	29,8
1929 = 100,0	100,0	95,8	85,9	95,2	106,1	114,9

Az egész textilipar termelése tehát 1929. évi árakon számítva a válság mélypontján, 1932-ben csak 6%-kal volt kevesebb az 1929. évinél és 1933-ban már 13,7%-kal meghaladta azt; az eladási árak csökkenése azonban gyáripari viszonylatban nagy mértékű volt, így az eladások összege 1932-ben 28,3%-kal, 1933-ban 20,1%-kal volt kisebb az 1929. évinél. Az árak csökkenése még nagyobb lett volna, ha a textilipar nem került volna bizonyos cikkekben monopolhelyzetbe a behozatali korlátozások miatt.

A textiliparban a pamut- és a gyapjúipar helyzete volt a válság alatt a legkedvezőbb, ezek húzták a legtöbb hasznot a behozatali korlátozásokból.

A hazai *pamutipar* a válság alatt csaknem kizárólagos ellátója lett a belföldi piacnak. *Budapesten a pamutipar* helyzete a következőképpen alakult: ¹⁶⁰

	1929	1931	1932	1933	1934
Pamutipar termelése folyóárakon, millió P.	55	52,1	51,4	64,6	66,5
1929 = 100,0.....	100,0	94,7	92,8	98,3	117,5
Pamutipar termelése 1929. évi árakon 1929 = 100,0.....	100,0	115,2	120,7	139,1	164,3
Pamutipar munkáslétszáma (okt. 1.) 1929 = 100,0.....	4930	5128	5385	5776	6842
1929 = 100,0.....	100,0	104,0	109,2	117,1	138,8
Teljesített munkanapok száma 1929 = 100,0.....	6644	6795	6526	6564	7098
1929 = 100,0.....	100,0	102,3	98,2	98,8	106,8
Egy munkás átlagos évi keresete 1929 = 100,0.....	1495	1598	1485	1427	1303
1929 = 100,0.....	100,0	106,8	99,4	95,5	87,2
Fonalak és szövetek nagykereskedelmi ára 1929 = 100,0.....	100,0	82,3	83,1	79,1	80,0
Nyerspamut nagykereskedelmi ára 1929 = 100,0.....	100,0	51,0	41,0	48,0	56,0

1934-ben — 1929-hez képest — a budapesti pamutiparban 38%-kal több munkás dolgozott és ezek összesen 6,8%-kal több munkanapot teljesítettek, de 64%-kal több terméket állítottak elő a tőkések számára, míg a munkások átlagos keresete 23%-kal volt kevesebb. Végeredményben az árcsökkenés hatását a tőkéseknek sikerült a termelékenység és a munkaintenzitás fokozásával ellensúlyozni, mert eladásaik értéke 1933-ban már csaknem azonos volt az 1929. évivel. A válság terheit tehát a munkások viselték, akik több munkáért kevesebb bért kaptak. A tőkések profitját ezenkívül a nyersanyagárak esése is növelte, mivel a pamut 52%-kal lett olcsóbb, gyártmányuk pedig csak 29%-kal.

A magas pamutfonalárakat 1933-ban megvizsgálta az Árellenőrző Bizottság is. A textilgyárak közül ugyanis csak néhány gyár volt berendezkedve fonásra, a legtöbb szövésre volt felkészülve és a fonalat vásárolták,

elsősorban a Goldberger gyártól. A Goldberger gyár monopol helyzetét kihasználva a pamutfonal árát magasra tartotta, „Goldbergerék a fonalat kilogrammonként 42 fillérért adják, amikor ugyanannak a külföldön 32 fillér körül van az ára. Ez természetesen sértette a szövőgyárak érdekeit. Az árvizsgáló bizottság, amely összetételénél fogva nem mindig alkalmas a való helyzet megállapítására és véleményezésére: nem találta túl drágának a fonalat.”¹⁶¹

A pamutipar válság alatti helyzetét jól jellemzi a Magyar Pamutipar Rt. mérlegének elemzése. Ez a vállalat 1929-ben teljesen immobil volt, közel állt a fizetéseképtelenséghez. Áru- és anyagkészletének értéke 99 000 pengővel volt kisebb, mint adósságainak az a része, amelyet nem fedezett kinnlevőség, készpénz, váltó vagy értékpapír. A mérleg szerint viszont az 1931. évben már egyedül az áru- és anyagkészlet bőven fedezte az azonnal esedékessé válható tartozáskülönbözetet. A számok a következő fejlődést mutatják.¹⁶²

Év	Az áru- és anyagkészlet nagyobb (+) vagy kisebb (—) az adósságok mobil értékkel fedezett részénél	A vállalat bruttó áruforgalma ezer P
1928	+ 1319	6665
1929	— 99	7066
1930	+ 341	7265
1931	+ 720	7643
1932	+ 1861	8108
1933	+ 2976	9259

A *gyapjúipar* a behozatali korlátozások révén szintén csaknem teljes monopóliumra tett szert a belföldi piacon: a gyapjúáru fogyasztásának 1929-ben 62,6%-át, 1933-ban 94,4%-át fedezte a belföldi termelés.

A *len-, kender- és jutaipar* a textilipar ágai közül aránylag leg-többet szenvedett a válságban, tekintve, hogy termékei jelentős részének fogyasztója a mezőgazdaság (zsák, kötél stb.). Csökkentette a termelést az is, hogy a jutaipar nyersanyaga csak szabad devizákért volt importálható. Helyette a kenderzsákok használatát erőltették, ezek azonban sokkal drágábbak voltak és nem volt irántuk kereslet.

Ruházati ipar

A ruházati ipar — mint nagyipar — viszonylag szintén újkeletű fejlődésben levő ipar volt az akkori Magyarországon. Termékéből azonban a válság előtt sem volt olyan mértékű behozatal, mint pl. textilárukból, s így a behozatali korlátozásoknak nem látta közvetlen hasznát. A válság súlyát jobban érezte, mint a textilipar. A Budapestre vonatkozó adatok a következő képet mutatják:

	1929	1931	1932	1933	1934	1935
Termelés tényleges árákon, millió P. ...	48,2	36,2	26,9	29,2	30,6	32,7
1929 = 100,0	100,0	75,0	55,8	60,6	63,3	67,8
Termelés 1929 árákon 1929 = 100	100,0	82,8	71,3	77,5	84,4	98,1
Munkáslétszám	4442	3832	3190	1408	3598	3901
1929 = 100	100,0	86,3	71,8	76,7	81,0	87,8
Kifizetett bérek, millió P.	10,4	9,3	7,2	7,3	7,6	7,9
1929 = 100	100,0	89,8	69,0	70,5	73,1	76,5

1930-tól a termelés csökkenése meggyorsult, aminek oka részben a kivétel csökkenése, döntően azonban a belföldi fogyasztás elmaradása, a mezőgazdasági lakosság elszegényedése és a fixfizetésűek illetményének leszállítása. Ez utóbbiból a ruházati ipar azonban hasznot is húzott, mert az említett okok következtében a csináltatott ruháról sokan rátertek az olcsóbb készruhák vásárlására, ami viszont a kisiparosokra nézve volt súlyos. A ruházati gyárosok is a munkásokra rakták rá a válság terhét. Ezt azáltal érték el, hogy „sikerült az üzemi költségek tetemes részét tevő munkabéreket, főleg a szóban levő iparcsoport legtöbb ágában foglalkoztatott otthoni munkások, az ún. bedolgozó iparosság munkabérének lenyomása útján annyira csökkenteni, hogy a viszonylagos rentabilitás általában nem változott kedvezőtlenül, sőt sok esetben megjavult. A munkabéreknek a rendelkezésre álló statisztikai adatokból teljes egészében ki sem tűnő csökkenése miatt sok panasz hangzott el a konfekcionáltató nagy vállalatok és kereskedők ellen.”¹⁶³ Ez a beismerés kétséget kizáróan bizonyítja, hogy a ruházati iparban dolgozók bére a táblázat által feltüntetett adatoknál is jobban csökkent.

Bőr-, sörté-, szőr-, toll- és ruggyantaipar

A főcsoport iparágai általában, különösen azonban a két legfontosabb ág, a bőripar és még inkább a ruggyantaipar helyzete a válság alatt kedvezően alakult.

	1929	1931	1932	1933	1934	1935
Termelési érték 1929. évi árákon 1929 = 100,0	100,0	89,5	69,3	90,2	125,7	123,0
Termelés, folyóárákon, millió P.	23,3	17,2	11,5	14,6	20,3	22,8
1929 = 100,0	100,0	73,6	49,3	62,5	87,1	87,8
Munkáslétszám	2095	2006	1455	1833	2607	2729
1929 = 100,0	100,0	95,7	69,4	87,5	124,4	130,2

	1929	1931	1932	1933	1935	1935
Bőr- és ruggyanta- gyártás munkáslét- száma	1518	1420	1127	1480	2039	2055
1929 = 100,0	100,0	93,5	74,2	97,5	134,3	135,4
Bőrdíszmű- stb. gyár- tás munkáslétszáma	355	283	251	350	410	471
1929 = 100,0	100,0	79,7	70,7	98,6	115,5	132,7
Sörte-, szőr- és toll- ipar munkáslétszáma	297	166	151	171	209	230
1929 = 100,0	100,0	55,9	50,8	57,6	70,4	77,5

Az ipari főcsoport termelési értéke azonban nagyobb mértékben csökkent a fővárosban, mint vidéken. Ennek oka az — mint már említettük —, hogy a nagyobb bőrgyárak vidéken voltak, és a behozatali korlátozások előnyét az ipari főcsoporton belül elsősorban a bőrgyárak élvezték. Bár a fogyasztás a válság alatt csökkent, a külföldi áruk növekvő kiszorítása ellensúlyozta a bőrgyárak termelésének csökkenését. Igaz, hogy ezt élvezték a budapesti bőrgyárak is, de az ipari főcsoport össztermelésének csökkenése irányába hatott a bőrdíszmű-, bőrröndös-stb. ipar termelésének esése. Jelentősebb csökkenés azonban a fővárosban is csak 1932-ben következett be a bőr-, stb. iparcsoporthoz tartozó iparágak termelésében.

A kész bőrök és cipők gyári eladási árai csökkentek: ezt bizonyítja a folyóáron számított termelési érték. Ennél azonban erősebben estek a nyersbőrök, ami ellensúlyozta a készárak áreséséből keletkező profitkiesést. A cipőiparban azonban nehézséget okozott a fővárosi gyáraknak az 1930-ban alakult Bata-féle Magyarországi cipőipari és kereskedelmi Rt. versenye. Ez is a fővárosi gyárak termelésének csökkenése irányában hatott, hiszen a fejlettebb technikával dolgozó cseh-szlovák Bata cipőgyár áruai olcsóbbak voltak.

Említettük már, hogy a fővárosi bőrgyártás termelési értékét nem különítették el a ruggyantagyártás termelési értékétől. Ennek az volt az oka, hogy Budapesten csak egy nagy gumigyár volt — a Magyar Ruggyantaárugyár Rt. —, ezen kívül néhány kisüzem, amelyek maguk is a Ruggyantaárugyár érdekkörébe tartoztak. Sőt a válság alatt, 1932-ben a Magyar Ruggyantaárugyár Rt. tovább terjeszkedett és magába olvasztotta a Dr. Dorogi és társa-féle gumigyár rt.-ot.

A ruggyantagyárak szempontjából egyébként a válság alig jelentett hátrányt, mert ha a devizakorlátozások a nyersanyagbeszerzést nehezítették is, „másfelől viszont a gumigyárainknak erős nemzetközi és belföldi kartellálódással alátámasztott monopolhelyzetét a belföldi piacon annyira megerősítették, hogy ugyanakkor, amikor a nyers kaucsuk világpiacon 1929—1933 között 73,7%-kal ment vissza és a többi

üzemi költségvetés is jelentékenyen esett, a legfontosab gumikészárúk ára a magyar piacon általában csak kevéssé csökkent, sőt több jelentős cikk esetében még áremelkedés következett be.”¹⁶⁴

A magyar gumiipar belföldi térhódítását a külkereskedelmi forgalom adatai is mutatják, amelyek szerint a kaucsuk félégyártmányok behozatalának értéke a kaucsuk világpiaci árának említett zuhanása ellenére — 1929-től 1933-ig — több mint kétszeresére emelkedett, a készárúk behozatala pedig csökkent, sőt 1932-től már jelentős volt a kivitel is.

Villamosenergia-termelés

A villamosenergia-termelés a fogyasztók számának növekedése következtében a válság alatt is növekedett. Ezt mutatják a Fővárosi Elektromos Művek adatai :¹⁶⁵

	1929	1930	1931	1932	1933
Ipari áramszolg. millió kilowattóránban	84,1	88,7	92,6	95,2	116,5
1929 = 100,0.....	100,0	105,5	110,1	112,6	133,4
Világítási áramszolg. millió kilowattóránban	81,1	91,5	100,4	94,2	97,7
1929 = 100,0.....	100,0	100,0	104,6	114,7	107,7
Az összes termelés, vásárolt villamosenergia millió kilowattóránban	214,8	224,8	239,6	238,1	258,1
1929 = 100,0.....	100,0	104,6	111,6	110,1	120,2
Háztartási áramfogyasztás millió kilowattóránban	33,0	33,9	33,2	31,0	29,5
1929 = 100,0.....	100,0	102,7	110,6	94,2	89,4
Egy háztartási fogyasztásra esett kilowattóra	198	193	183	167	162
1929 = 100,0.....	100,0	97,5	92,4	84,4	81,8
A fogyasztók összes száma (ezer) ..	211,2	223,5	231,2	236,8	235,1
1929 = 100,0.....	100,0	105,8	109,5	112,1	111,3

A táblázatból látható, hogy a fogyasztók száma növekedett, s csak 1932–1933 között van alig érezhető visszaesés. A válság okozta elnyomorodás következtében csökkent azonban a háztartási áramfogyasztás, s különösen szembetűnő az egy háztartásra eső fogyasztás mennyiségének csökkenése. A válságnak a dolgozó tömegekre való tartós hatását bizonyítja az a tény, hogy a háztartási áramfogyasztás még 1935-ben is csökkent, amikor a tőkésék a válságból már kilábalnak.

Az ipari célra szolgáltatott villamosenergia mennyisége a válság alatt is állandóan emelkedett. Az emelkedés a válság folyamán 1931 és 1932 között lassúbb volt ugyan, de ezután ismét meggyorsult. Végeredményben az *ipari áramfogyasztás 1929–1932 között a fővárosban 33,4%-kal növekedett*, aminek azonban csak részben oka az ipar fokozódó villa-

mosítása. Fontosabb tényezője volt az ipari áramszolgáltatás növekedésének az, hogy a nagyobb gyárak leállították saját elektromos áramfejlesztő telepeiket, mert a Fővárosi Elektromosmű — mint erről már szó volt — saját önköltségüknél alacsonyabban adott nekik áramot. De szerepe volt annak is, hogy — különösen a textilipar körében — új vállalatok is alakultak, a régié pedig bővültek. Persze sor került arra is, hogy gőzmeghajtásról áttértek az elektromos meghajtásra, de kisebb mértékben, semmint azt a közölt adatok alapján gondolhatnánk.

Papírosipar

A papíripar a válság alatt is fejlődött.

	1929	1931	1932	1933	1934	1935
Termelési érték 1929. évi árákon, 1929 = 100,0						
Budapest.....	100,0	86,3	79,9	83,2	89,9	99,8
Magyarország.....	100,0	111,3	118,8	111,5	128,4	137,6
Munkáslétszám (Bpest) 1929 = 100,0.....	2975	2389	2209	2197	2374	2752
Pfizetések és munkabérek millió pengőben.....	100,0	80,3	74,2	73,8	79,8	92,5
1929 = 100,0.....	5,3	4,6	3,8	3,5	3,9	4,4
	100,0	87,0	71,7	66,2	73,6	83,1

A második sor növekedésében a tulajdonképpeni papírgyártásnak volt nagyobb része, amelyet a behozatali korlátozások fokozottan védtek; az ide tartozó üzemeket a válság alatt is bővítették. Így pl. a Neményi testvérek csepeli papírgyára a válság alatt helyezte üzembe harmadik nagy papirosgépet.¹⁶⁶ A fővárosban azonban csak egy papirosgyár volt, ez is kisebb jelentőségű, így a papirosárugyártás és a könyvkötőipar volt túlsúlyban. E két iparág termelése a válság alatt jelentősen csökkent. Ez az oka, hogy a budapesti papirosipar termelése az 1929. évi színvonalhoz képest 1932-ben több mint 20%-kal alacsonyabb. Ennél is nagyobb volt a munkáslétszám csökkenése. A legnagyobb mértékben csökkent azonban a kifizetett bérek összege. A papirosiparban ugyanis a válság előtt is igen sok napszámost és női munkást foglalkoztattak alacsony bérekkel. Ezeknek aránya a válság alatt még alacsonyabb munkabérek mellett emelkedett.

Vegyészeti ipar

A válságtól csak kevéssé sújtott termelési ágak közé tartozott a vegyészeti ipar is. A budapesti vegyészeti ipar helyzetét jellemzik a következő adatok:

	1929	1931	1932	1933	1934	1935
Termelési érték folyó áron, millió P ...	120,1	98,4	91,3	91,7	98,1	107,5
1929 = 100,0	100,0	81,9	76,1	80,9	81,7	89,5
Termelési érték 1929. évi áron, 1929 = 100	100,0	86,1	86,7	96,8	106,9	111,9
Munkáslétszám	5565	4981	5022	5267	5695	6210
Kifizetett bérek millió P	180,0	19,2	17,8	17,2	17,2	20,1
1929 = 100	100,0	106,3	98,8	95,2	95,3	111,1

Ezek mögött az általános számok mögött természetesen a vegyiparban belül is jelentékeny eltéréseket találunk mindkét irányban. A válság általában különösen súlyosan érintette azokat a termelési ágakat, amelyek a mezőgazdaság számára termeltek, és amelyek az építkezésekkel voltak kapcsolatosak, de olyan iparágakat is, amelyeknek cikkei a széles tömegek közvetlen fogyasztására szolgáltak. A behozatali korlátozások a vegyészeti ipar tőkései részére is biztosították a hazai piacot, ez volt a termelés viszonylagosan kismérvű csökkenésének oka.

A vegyészeti cikkek áralakulása túlnyomó részben nem tartott lépést az általános áreséssel, mert a vegyiparban uralkodó erős kartellek a nagyobb ársüllyedést megakadályozták, hozzájárulva ezzel a válság elmélyüléséhez és a kilábalás megnehezítéséhez. Nincsenek mennyiségi adataink a vegyészeti iparhoz tartozó ágak termeléséről, ezért tájékozásként közöljük a folyóárakon számított termelési értékindexét és az üzemnapok számát.

	1929	1931	1932	1933	1934	1935
Kőolajfinomítás és világító gépgyártás						
a) term. érték	100,0	94,2	86,4	93,5	90,2	89,7
b) üzemnapok száma	1672	1742	1433	1548	1574	1440
Keményítőgyártás						
a) term. érték	100,0	92,4	79,3	78,5	73,2	65,9
b) üzemnapok száma	904	943	1137	1177	881	811
Ényv- és műtrágya						
a) term. érték	100,0	74,7	73,0	90,5	253,6	333,5
b) üzemnapok száma	1728	1366	1337	1344	1758	1755
Zsíros növényolajgyártás, gyertya-, szappan- és illatszergyártás						
a) term. érték	100,0	79,6	74,1	84,8	80,8	93,6
b) üzemnapok száma	7877	7820	7639	8725	9413	8616

	1929	1931	1932	1933	1934	1935
Kocsikenőcs-gyártás						
a) term. érték	100,0	74,0	78,2	87,7	77,5	83,8
b) üzemnapok száma	2992	2365	3029	4176	4147	4503
Festék-, lakk-, kékítő- tintagyártás						
a) term. érték	100,0	74,8	76,4	87,7	81,2	98,9
b) üzemnapok száma	4270	3908	3909	4176	4147	4503
Aszfalt- és kátrány- gyártás						
a) term. érték	100,0	58,1	49,2	47,7	37,4	44,4
b) üzemnapok száma	2820	2136	2104	2378	2502	2899
Vegyészeti szerek gyártása						
a) term. érték	100,0	107,2	94,0	90,3	100,6	117,4
b) üzemnapok száma	6611	6991	6736	7909	9391	9556
Egyéb vegyészeti cik- kek gyártása						
a) term. érték	100,0	23,9	23,2	18,2	18,1	30,4
b) üzemnapok száma	5066	4212	3950	4479	4997	5044

Legrosszabb volt a helyzete a szuperfoszfát műtrágyagyártásnak. A műtrágyagyártás rendkívüli csökkenése következtében a Hungária Műtrágya, Kénsav- és Vegyipari Gyar Rt. 1930-ban beszüntette a műtrágyatermelést és csak raktárkészleteit értékesítette. Ezt azonban megzavarta a kevésbé tőkeerős Mezőgazdasági és Vegyipari Rt., amely kénytelen volt likvidálni és áron alul dobni piacra a műtrágyát. A Hungária erre megvásárolta a konkurrens vállalatot, mert mint az 1933. március 20-i végrehajtóbizottsági jegyzőkönyv mondja: „A szuperfoszfát üzlet feltétlenül szükségessé teszi, hogy a piac szabályozva legyen.”¹⁶⁷ A szuperfoszfátgyártás egészen 1934-ig szünetelt, de a felhalmozott készleteket így sem sikerült volna a magyar piacon elhelyezni. A Hungária 1932-ben 200 000 q szuperfoszfátot exportált Németországba kilogrammonként 23—24 filléres áron, akkor, amikor az önköltség 36—37 fillér volt, vagyis az eladásnál 36% volt a veszteség. A tőkések kalkulációja az volt, hogy a megmaradó készletek magyarországi értékesítésének nyeresége bőven fedezi ezt a mintegy 600 000 pengős veszteséget. S ez valóban be is vált, mert a gyár leállításának négy éve alatt mégis eladtak közel 15 millió q-t Magyarországon, ami 1 650 000 pengő nyereséget biztosított.¹⁶⁸

Erősen szenvedett a válságtól az aszfaltipar, a csontfeldolgozó- és enyviipar és a keményítőgyártás. Kedvezőbben alakult a gázgyártás helyzete. Ezt tükrözik Budapest Székesfőváros Gázműveinek adatai:¹⁶⁹

	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935
Összes gázadás millió m ³	95,7	96,6	97,2	94,7	89,8	88,2	89,6
1929 = 100.....	100,0	100,1	101,5	98,9	93,8	92,2	93,6
Magánfogyasztás millió m ³	80,3	81,1	81,2	79,3	75,4	75,5	74,6
1929 = 100.....	100,0	101,0	101,1	98,8	93,9	94,0	92,9
Városi fogyasztás millió m ³	2,3	2,3	2,4	2,4	2,4	2,3	2,5
1929 = 100.....	100,0	100,0	104,7	104,7	104,7	100,0	109,0
Közvilágítás millió m ³ ...	9,3	9,5	9,9	8,8	8,6	8,4	8,4
1929 = 100.....	100,0	102,2	106,5	94,7	92,5	90,1	90,1

A városi gázfogyasztás a válság alatt végig emelkedett. A háztartási gázfogyasztás indexe sem csökkent a 90 alá. Ezt a fogyasztók számának növekedésével érték el, mert az egy háztartásra eső gázfogyasztás erősen csökkent. Nagy nehézségek mutatkoztak a gázdíjak beszedésénél is. Ezzel kapcsolatban írta a Gázművek 1932. évi zárszámadása, hogy a „fogyasztók fizetési képességének csökkenését leginkább jellemzi az a tünet, hogy irodánkat naponta a fizetési halasztást kérők százai lepik el, és dacára pénzbeszedőink végsőkig fokozott munkateljesítményének, a kétszeri bemutatás után is kiegyenlítetlenül maradt számlák nagy tömegeinek továbbkezelése az irodai személyzetet a legsúlyosabb feladatok elé állítja”.¹⁷⁰

A gázgyártáshoz hasonlóan kedvezően alakult az ásványolaj-inomítóipar, a glaubersó-, a sósav-, ecetsavgyártás, s általában azoknak az iparágaknak a termelése, amelyek a textil-, bőr-, szőrme- és papíriparban szükséges vegyszert segédanyagokat termeltek. Sok más ág, pl. a kocsis- és bőrkenőcsgyártás is berendezkedett a segédanyagok termelésére. A kivitelre termelő ágak közül a gyógyszervegyészeti ipar helyzete volt a legkedvezőbb.

Élelmezési és élvezeti cikkek gyártása

Az élelmezési ipar bruttó termelési értékét tekintve Budapest legnagyobb iparága volt. Bruttó termelési értéke 1929-ben meghaladta a 397 millió pengőt, az egész gyáripari termelés 32%-át.

A fővárosi élelmezési ipar válság alatti helyzetét a következő adatok szemléltetik:

	1929	1931	1932	1933	1934	1935
	termelés tényleges árakon, millió P					
Malomipar.....	88,9	50,0	49,9	41,2	44,7	57,5
Sütő- és tésztagyártás.....	13,0	14,2	15,5	13,4	11,3	13,0
Cukorka-, sütemény-, kakaó- és csokoládégyártás.....	21,3	15,4	13,1	14,6	15,2	16,9
Pótkávé- és növényi konzervgyártás.....	1,7	1,3	1,2	1,2	3,3	3,1
Szalámi-, húсарu- és konzervgyártás.....	55,7	43,1	37,4	35,1	37,4	40,1
Tejtermékek gyártása.....	38,6	30,8	31,3	28,6	29,9	30,4
Dohánygyártás.....	88,0	69,8	60,2	51,8	58,6	59,4
Sör- és malátagyártás.....	39,9	27,8	20,7	12,5	15,5	19,1
Szeszgyártás.....	7,2	4,2	3,8	4,2	3,6	4,5
Konyak-, likőr-, pálinka-, rumgyártás.....	17,2	10,7	7,9	7,5	8,1	9,1
Ásványvízkiaknázás, szikvizgyártás	14,9	14,3	14,0	13,6	13,9	14,7
Egyéb, élelmezési ipar körébe tartozó iparágak.....	11,4	8,0	6,7	6,7	6,4	6,4
Összesen.....	397,9	289,6	261,8	232,6	274,8	281,0
1929 = 100,.....	100,0	72,8	65,8	58,5	69,1	70,6
Termelési érték 1929. évi árakon, 1929 = 100,.....	100,0	86,5	75,6	78,7	93,4	89,3
Munkáslétszám.....	13 778	12 666	12 118	12 245	12 818	13 377
1929 = 100,.....	100,0	91,9	87,9	88,9	93,0	97,1
Kifizetett bérek millió P.....	35,0	33,9	30,1	27,6	27,7	29,2
1929 = 100,.....	100,0	96,8	85,8	78,6	79,1	83,5

A válság alatt az élelmiszerárak nagymértékben csökkentek. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a dolgozók fogyasztása növekedett; ellenkezőleg a dolgozó tömegek fokozódó elnyomorodásuk következtében kénytelenek voltak igényeiket leszállítani, s fogyasztásuk abszolút mértékben is csökkent. A termelés fizikai terjedelme 1929 és 1933 között mintegy 25%-kal csökkent, míg a munkáslétszám és a kifizetett bérek összege nem esett ilyen mértékben. Ez azt mutatja, hogy a válság alatt a fővárosi élelmezési iparban a munka termelékenységese csökkent.

A budapesti élelmezési ipar összetételét vizsgálva megállapítható, hogy az egész élelmezési ipar termelési értékének legnagyobb része a malomiparra és a dohánygyártásra esett. A malomipar termelésének magas bruttó értékéhez képest aránylag kevés munkást foglalkoztatott; a munkáslétszám és a munkabér a következő viszonyban voltak a termeléssel:

	1929	1931	1932	1933	1934	1935
A budapesti gőzmalmokban						
őrölt gabona, 1000 q	2631	1490	1336	1428	1694	1800
1929 = 100,0	100,0	56,7	50,2	54,3	64,4	68,4
Munkáslétszám	1339	871	819	803	702	844
1929 = 100,0	100,0	65,1	61,2	59,9	52,4	63,0
Pízetések és bérek millió						
pengőben	5,4	4,8	3,6	3,2	2,6	2,9
1929 = 100,0	100,0	89,0	66,7	59,4	48,3	53,8

Így tehát a válság alatt erősebben csökkent az őrlmények mennyisége, mint a munkáslétszám. Ennek oka az, hogy a malomiparban komoly méreteket öltött a részleges munkanélküliség. Tudjuk azonban, hogy a malomipar helyzete már a válságot megelőző években is igen súlyos volt. A válság alatt a helyzet még inkább megnehezült, különösen a budapesti malomiparban. Ezt a súlyos helyzetet főleg a magyar-csehszlovák vámháború következtében a liszt kivitel okozta.¹⁷¹

A válság alatt is szünetelt a Haggenmacher-féle malom, a Király malom pedig 1930-ban szüntette be üzemét.

A *dohánygyártás* — a malomiparhoz hasonlóan — fontos helyet foglalt el a főváros élelmezési és élvezeti iparának termelésében.

A három budapesti dohánygyár helyzetét a válság alatt a következő számok jellemzik:

	1929	1931	1932	1933	1934
Készített dohánygyártmányok,					
1000 q	44,9	36,6	33,8	36,9	46,9
1929 = 100,0	100,0	81,5	75,3	82,2	104,4

A dohánygyárak termelésének esése a fogyasztás nagymérvű csökkenésével függ össze. A válság első évében a fogyasztás csökkenése a finomabb fajták fogyasztásában mutatkozott meg, míg az olcsóbb fajtának fogyasztása valamivel nőtt. A további években azonban már itt is csökkenés mutatkozik, annak következtében, hogy a dolgozók tömegei kénytelenek leszokni a dohányzásról, mert már az olcsóbb fajtákra sem telik. A válság mélypontján pedig olyan hatalmas mérvű a finomabb fajták fogyasztásának csökkenése, illetőleg ezekről az olcsóbb fajtákra való áttérés, hogy az utóbbi fajták fogyasztásában ismét némi emelkedés mutatkozik.

A fontosabb élelmezési iparágak közül legerősebben a *sör- és malátagyártás esett vissza*. Az alacsony munkabérszínvonal és a bor olcsóbbodása következtében a sörfogyasztás az 1928/29. évi 7 literrel szemben a válság alatt alig érte el a fejenkénti évi 1,5 litert. Ennek következtében a buda-

pesti sörgyárak termelése az 1929. évi termeléshez képest 1933-ban 71,2%-kal csökkent. A sörgyárak között a verseny rendkívüli mértékben kiéleződött, s végül is több sörgyár fúziójához vezetett. Így 1933-ban a Dreher Antal Serfőzdei Rt. magába olvasztotta az Első Magyar Részvényserfőzdet, a Haggenmacher Kőbányai és Budafoki sörgyárak rt.-ot. E fúzióból jött létre a Dreher-Haggenmacher Első Magyar Részvényserfőzde Rt.¹⁷²

A sörgyártáshoz hasonló okok miatt esett vissza a *szesztermelés* is. A budapesti szeszgyárak termelése a válság mélypontján, 1932-ben csaknem 40%-kal volt kevesebb, mint 1928-ban. Ennél is jobban — 70%-kal — csökkent a szesz kivitel. Az exportot is csak mélyen a belföldi árak alatt tudták folytatni.

A konyak-, likőr-, pálinka- és rumgyárak helyzetét súlyosan érintette a borárak csökkenése, amelynek kivitele nagyon lecsökkent, ezért nagy mennyiséget kínáltak a hazai piacon olyan alacsony áron, amelyekkel az égetett szeszes italokat előállító gyárak nem tudtak versenyezni. Több likörgyár termelését beszüntette, ez azonban a megmaradt gyárak helyzetén nem sokat segített, mert a termelés megszakítás nélkül csökkent.

Az élelmezési iparhoz tartozó többi termelési ágak helyzetének ismertetésére megfelelő mennyiségű adatok hiányában nem térünk ki. Megemlítjük azonban a *tejtermékek* fogyasztásának nagymérvű csökkenését, amelynek következtében különösen a tejtermékek gyártása esett. A hús- és tejtermékek termelési mennyiségét viszont javította az, hogy nagy összegű állami prémiumokkal, továbbá a szokásosnál magasabb devizafelárakkal *jelentős export folyt a válság alatt is*.

A válság alatt a mezőgazdasági termékek áresése következtében megnőtt a nyerstermékek és a készárak ára közötti különbség, s mint-hogy a késztermékek ára kisebb mértékben csökkent, a tőkés hozama az élelmezési iparban nem esett olyan mélyre, mint a termelés csökkenése. Az így kialakult magas árak azonban jelentősen hozzájárultak a válság elmélyüléséhez és megnehezítették a válságból való kilábalást.

*

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a gazdasági világválság Budapest gyáriparát súlyosan érintette. Az egyes iparágak helyzete azonban nem alakult egyformán a válság alatt sem. A termelés visszaesése legnagyobb volt a főleg termelési eszközöket gyártó iparágakban (a vas- és fémiparban, gépgyártásban, építőanyag-iparban). Azok az iparágak, amelyek leginkább kapcsolatosak voltak a fogyasztással és a külföldi versenytől már régebben védve voltak — élelmezési és élvezeti cikkek gyártása, ruházati ipar —, termelésüket kisebb mértékben csökkentették. A textilipar termelése viszont kisebb visszaesés után a válság alatt is emelkedett. Ennek fő oka a kormány által a válság alatt bevezetett behozatali tilalmakban rejlett. Végül egyes iparágaknak — főleg

a bőr-, papiros- és vegyiparnak — termelése a fővárosban nagyobb mértékben csökkent, mint vidéken. Ennek okaira rámutattunk.

A gazdasági válság éveiben a monopóliumok fokozottabban a maguk érdekeinek szolgálatába állították az államapparátust, amelynek segítségével valójában intézményesítették és törvényes védelemben részesítették a kartelleket. A monopóliumok profitjukat a válság alatt is biztosítani tudták az árak mesterséges magas tartásával. A válság miatt különösen élesen dúló versenyharc terheit a fogyasztókra hárították, hozzájárulva ezzel a dolgozó lakosság fokozott nyomorba döntéséhez, megsarcolva ugyanakkor a közép- és kistőkés rétegeket is. A finánc-tőkének az államapparátusra gyakorolt befolyása érvényesült a válság alatt megalkotott iparfejlesztési törvényen keresztül is.

J E G Y Z E T E K

¹ A tanulmányban Nagy-Budapest gyáripáráról van szó. A Budapest székesfőváros közigazgatási egységét alkotó tíz, később tizennégy kerületen kívül Alag, Újpest, Rákospalota Pestújhely, Rákosszentmihály, Cinkota, Sashalom, Rákoscsaba, Rákosliget, Rákoskeresztúr, Rákoshegy, Pestszentlőrinc, Kispeszt, Pesterzsébet, Csepel, Nagytétény, Budatétény, Budafok, Albertfalva, Pesthidegkút, Békásmegyér alkotta Nagy-Budapestet (Magyar Statisztikai Szemle 1931. 3. sz. 254).

Nagy-Budapest gyáripárának tárgyalása több nehézségbe ütközik. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala csak a közigazgatási egységet alkotó Budapest székesfőváros gyáripari adatait közli. A Központi Statisztikai Hivatalban begyűjtött statisztikai anyag nagy része a második világháború alatt megsemmisült, a közzétett statisztikai évkönyvekben pedig Nagy-Budapestre vonatkozó adatok nincsenek. Ezért főleg a népszámlálás anyagára vagyunk utalva. Népszámlálás azonban tíz évenként volt, és akkor is csak a munkáslétszámot és az iparvállalatok számát irták össze. Ennek következtében tehát tíz évenként közlöm Nagy-Budapest munkáslétszámát és a gyárak számát. A közbenső évek adatai csak a közigazgatásilag egységes Budapestre vonatkoznak. Nagy-Budapest tárgyalását indokolja azonban az, hogy az említett helységek csaknem teljesen összenőttek a fővárossal, és „gazdasági és kulturális, azaz művelődési felépítésben majdnem egészen, vagy pedig túlnyomórészt a főváros bélyegét” viselték. „Termelésben, jövedelemelosztásban és fogyasztásban tehát egyaránt elsősorban a fővárosra” támaszkodtak. *Surányi-Unger Tivadar*, Budapest szerepe Magyarország gazdasági életében 1925—1934. I. köt. 23. Budapest Székesfőváros Statisztikai Közlemények.

² *Farkasfalvy Sándor*, A budapesti gyárak üzemi és termelési statisztikája. Budapest Székesfőváros Statisztikai Közlemények 59. szám. 16.

³ *Vö. Lederer Emma*, Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon. Bp. 1952. 22.

⁴ Magyar Gyáripár Évkönyve és Címtára. 102.

⁵ *Vö. Sándor Vilmos*, Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867—1900, Bp. 1954, 19—77.

⁶ *Sándor Vilmos* i. m. 592. A szálloda és vendéglátóipar nélkül.

⁷ *Sándor Vilmos* i. m. 65.

⁸ *Farkasfalvy* i. m. 19.

⁹ *Farkasfalvy* i. m. 19.

¹⁰ Budapest félévszázados fejlődése 1873—1923. 135. o. Budapest Székesfőváros Statisztikai Közlemények.

¹¹ *Farkasfalvy* i. m. 19.

¹² Népszámlálás alapján. A szálloda és a vendéglátóipar nélkül.

¹³ *Farkasfalvy* i. m. 17—22.

¹⁴ Vö. *Berend-Ránki* Magyarország gyáripára 1900–1914. Budapest 1955, 293.

¹⁵ *Surányi-Unger Tivadar*, Budapest szerepe Magyarország gazdasági életében 1925–1934. I. köt. 81. Budapest Székesfőváros Statisztikai Közlemények.

¹⁶ *Laky Dezső*, Csonka-Magyarország megszállásának közgazdasági kárai. Budapest 1923, 364.

¹⁷ „Csak a természetes szaporodás alapján, tehát az egyes vármegyék mezőgazdaságában elhelyezkedni nem tudó munkáskezek százezreinek bevándorlása nélkül Budapest népességi száma 1869-től 1930-ig legfeljebb 400 000-re emelkedett volna. Budapest fejlődésében a kilencvenes évekig magas halandóság által megkötött természetes szaporodásnak csak a századforduló előtti évtizedben jutott jelentős szerep...” Magyar Statisztikai Szemle 1931. 3. sz. 294.

¹⁸ Budapest félszázados fejlődése 1873–1923. 20–26. o. Budapest Székesfőváros Statisztikai Közlemények.

¹⁹ *Farkasfalvy Sándor*, Budapest gyáripára. 27. o. Budapest Székesfőváros Statisztikai Közlemények.

²⁰ Pl. 1928-ban a motorikus egységár Budapesten 25 f, Kispesten, Miskolcon 30–40 f, sok helyen 40–80 f. Városi Szemle 1928. II. 1139.

²¹ 1867–1873 között Magyarországon 4091 km új vasútvonal épült, s így a vasúthálózat hossza az 1866. évinek 2,9-szeresére növekedett. Sándor Vilmos: i. h. 26. o. — Budapest összes vasútvonalainak hossza 1874-ben 165,13 km, 1894-ben 440,40 km, 1912-ben 661,81 km. Bp. félszázados fejlődése 1873–1923. 114–119.

²² Az ipari decentralizálás szükségességének fő okát Surányi-Unger Tivadar így foglalta össze:

„Magyarország társadalmi osztálymértékének már korábban is egyik legfájdalmasabb pontja éppen az volt, hogy a gyökeres egyenlőségi eszmékkel szemben fogékonyabb gyárimunkásságunk aránylag túl nagy mértékben halmozódott fel egy helyen, a fővárosban.

Tudjuk, hogy a szóbanforgó társadalomújító eszméknek korántsem lehet a gyári munkásság körében annyira gyújtó hatása, ha egyéb foglalkozási csoportok között, velük jobban elvegyülve él. A forradalmasítás határfoka nevezetesen ott csekélyebb, ahol a gyári munkásokkal megfelelő számú kézműiparos és mezőgazdasági munkás áll szemben. A különböző társadalmi osztályérdekelt helyeken inkább találják meg a maguk természetes kiegyenlítődesét. Ez pedig megfelelő mértékben szilárdítja a társadalom-gazdasági egyensúlyt. Ahol viszont a gyárimunkások száma erős túlsúlyra emelkedik, ott könnyen hajlanak egyoldalú társadalom-gazdasági szemléletüknek túlzása felé. Könnyen esnek abba az optikai tévedésbe, hogy a maguk gazdasági érdekei a társadalom egészének megváltásával párhuzamosak. Érdekeik védelmében könnyen nyúlnak tehát szélsőségesen erőszakos eszközökhöz. Magyarországon, sajnos, korszerű idevágó tapasztalataink vannak, amelyek jól bizonyítják ennek az összefüggésnek helyességét. A tanácsköztársaság idején is a fővárosi és a Budapest-környéki gyári munkásság bizonyult a legkönnyebben gyűlő forradalmi tápanyagnak. Indokul a háttérben már akkor is gyári munkásaink létszámának kedvezőtlen megoszlása szolgált. Alaposan tehetjük fel, hogy a tanácskormány nálunk sohasem tudott volna uralomra jutni, ha gyári munkásainknak oly aránytalanul nagy része nem egy helyen, azaz a fővárosban tömörült volna, már közvetlenül a világháború után is. Közép-Európa országainak javarészt minden valószínűség szerint az óvta meg akkoriban a bolsevizmus hullámaival szemben, mert gyári munkásaik területükön egyenletesebben oszlottak meg.” *Surányi-Unger Tivadar* i. m. 106.

²³ Erre vonatkozóan I. Az 1929–1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon. Szerk. *Incze Miklós*. Bp. 1955, 106–126.

²⁴ *Varga István*, Csonka-Magyarország gazdasági fejlődése. Kenéz Béla Emlékkönyv. Bp. 1932. 183. o.

²⁵ A népszámlálás adatai szerint Magyarország lakossága 1920-ban 7 990 202, 1930-ban 8 688 319, Nagy-Budapest lakossága ugyanezen idő alatt 1 098 240, ill. 1 421 397.

²⁶ Vö. *Berend Iván—Ránki György*, Az ipar háborús előkészületei és az ipari ciklus. Közgazdasági szemle 1956. III. évf. 154—173.

²⁷ *Varga István*, Csonka-Magyarország gazdasági fejlődése. Kenéz emlékkönyv. 185.

²⁸ *Laky i. m.* 312. 1919. évi augusztus havi értékű koronában.

²⁹ A budapesti adat tartalmazza a Weiss Manfréd Acél- és Féművelei csepeli gyár 400 milliós kárát is.

³⁰ *Laky i. m.* 420, 446.

³¹ *Laky i. m.* 317.

³² Központi Gazdasági Levéltár. Weiss Manfréd Acél- és Féművelei rt. 1. cs. 1 köteg.

³³ *Homolyai Rezső*, A főváros pénzügyei 1919—1931. 73. Budapest Székesfőváros Statisztikai Közlemények.

³⁴ *Homolyai i. m.* 19.

³⁵ Magyar Statisztikai Évkönyv 1919—1922. 123. o. 1925. 174. o.

³⁶ Vö. Az 1929—1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon. Szerk. *Incze Miklós*. Bp. 1955, 277—278.

³⁷ Táblázatunkat a Magyar Statisztikai Hivatalnál a Külügyminisztérium gazdaságpolitikai anyaga. 1922. 55. 338.

³⁸ *Varga i. m.* 187.

³⁹ Vö. *Incze i. m.* 106—118.

⁴⁰ A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara évi jelentése. 1924, 344.

⁴¹ A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara évi jelentése. 1922, 88.

⁴² Közgazdasági Értesítő XXVI. évf. 18. sz. Bp. 1931. május 2., 5.

⁴³ Táblázatunkat a Magyar Statisztikai Hivatalnál a Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyvei, valamint a Statisztikai Negyedévi Közlemények alapján állítottuk össze. Az 1913. évre vonatkozó budapesti adatokat Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának közleményeiből (56. kötet) vettük. Ezutóbbi adatok azonban hiányosak, mert a háború és a forradalmak idején egy részük megsemmisült, még mielőtt közzétették volna. Nem ismerjük, hogy 1913-ban a budapesti sokszorosítóipar termelése mennyi volt. Az új iparstatisztikának a gyári jellegű vállalatok üzemi és termelési viszonyaira vonatkozó részét 1921-ben hajtották végre első ízben és azóta évenként folytatták. A sokszorosítóiparra vonatkozó 1913. évi termelést úgy számítottuk ki, hogy az 1921. évi termelési érték megoszlását Budapest és az országos között alkalmaztuk az 1913. évi termelésre is. Ez azonban nem pontos, ezért a számokat fenntartással lehet elfogadni. Az élelmezési ipar termelési értékéből kivettük a vámmalmok termelési értékét, mert azt az 1913. évi gyári statisztika felvételénél még nem tekintették gyári jellegű üzemnek. A budapesti adatok Budapest közigazgatási területére vonatkoznak.

⁴⁴ Vö. *Incze i. h.* 268.

⁴⁵ Vö. *Kállai Tibor*, Die Lage des Staatshaushaltes. Ungarisches Wirtschaftsjahrbuch 1926.

⁴⁶ Vö. *Incze i. m.* 269—270.

⁴⁷ „A magyar nép igen nagy adóterheket viselt, mely az ország életére jelentékeny teherként nehezedik” — írja a Népszövetség magyarországi főbiztosa, Mr. J. Smith. Közgazdasági Értesítő 1926. júl. 8.

⁴⁸ Részletesebben l. *Incze Miklós i. m.* 192—193.

⁴⁹ „Az új vámtarifa kétségen kívül a hatásos termelésvédelem jegyében készült, amely a magyar termelést a külföldi versennyel szemben kívánja megvédeni, tétellei arra való tekintettel vannak megállapítva, hogy a tarifa a kereskedelmi szerződések tárgyalási anyaga is lesz. A tarifa minden esetre oly tételleket is foglal magában, amelyeket az egyes iparágak létüknek és fejlődésüknek biztosítására kielégítőnek tartanak. Az ipar megleléssel fogadta a vámtarifát, a kereskedelem és egyes továbbfeldolgozó iparágak ellenben panaszkodnak egyes vámtételeknek tevékenységüket megnehezítő nagysága miatt.” Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara évi jelentése. 1924, 12.

⁵⁰ Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara évi jelentése. 1924, 12.

⁵¹ Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara évi jelentése. 1924, 22.

⁵² Közgazdasági Értesítő XXVI. évf. 18. szám. Bp. 1939. V. 2., 5.

⁵³ Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara évi jelentése. 1926, 31.

⁵⁴ Varga i. h. 192.

⁵⁵ Vö. Incze i. h. 274—276.

⁵⁶ Homolyai i. h. 14—15.

⁵⁷ A Budapesti Gyárak üzemi és termelési statisztikája. Budapest Székesfőváros Statisztikai Közlemények. 59. szám. 10.

⁵⁸ A csepeli vámmentes kikötő építésére 1923-ban alakult meg „A Budapesti Vámmentes Kikötő rt. annak a megállapodásnak alapján épül, amelyet a magyar királyi kormány és a Schneider és Tsa párizsi cég kötöttek egy vámmentes kikötőnek Budapesten való megépítése és üzemben tartása céljából. A rt. a kormánynak megszerezte az építési költségek egy részének fedezésére szükséges francia frank kölcsönt, melyet Franciaországban kibocsátott kötvények által szereztek meg. E kötvények kibocsátása a francia kormány felhatalmazásával egyrészt Société Centrale des Banques de Province párizsi pénzintézet és a Schneider és Tsa cég, másrészt a magyar kir. pénzügyminiszter között létrejött megállapodás alapján történt.” A kölcsön-összeg 15 000 000 francia frank volt. — Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 1923. 409—410.

⁵⁹ Incze i. m. 181.

⁶⁰ Varga i. h. 194.

⁶¹ E számítás során minden iparágra nézve különválasztottunk néhány jellegzetes olyan terméket, amelynek az 1913., 1925. évi gyári ára kielégítő biztonsággal megállapítható volt. Ezeknek a termékeknek az illető iparágon belül elfoglalt 1913. évi súlyát alapul véve, mindegyik iparágra csoportindexeket állapítottunk meg, amelyek az illető iparág árszínvonalának alakulását jelképezik. Az illető iparágak tényleges áron számított termelési értékét a megfelelő csoportindex-számokkal elosztva olyan számokat kaptunk, amelyekről feltételezhető, hogy megközelítik azokat az értékeket, amelyeket akkor kellett volna kapni, ha az iparág minden egyes termékének természetes mértékegységekben kifejezett 1925., illetőleg 1929. évi termelési adatát az 1913. évi árral szoroztuk s az eredményeket összeadtuk volna. Ezeknek a megközelítő módszerekkel számított összegeknek az 1913. évi tényleges termelési értékhez való viszonyítása révén kaptuk a táblázatban szereplő „volumen-indexszámokat”, amelyekről feltehető, hogy az egyes iparágak termelésének mennyiségi alakulását jellemzik, míg a végösszeg az egész ipar termelését. A termelés százalékos megoszlását jelző számokat is az említett módon kapott összegek alapján állapítottuk meg. Erre az eljárás feltehetően szükség van az ipari termelés alakulásának jellemzésénél olyan időszakra nézve, amelynél a tényleges értékadatok az árakban bekövetkezett nagy eltérések miatt erre nem alkalmasak (így pl. 1913 és 1929 között a nehézipari árak csak 30%-kal, a textilipariak azonban 100%-kal nőttek!), mégis bizonyos fenntartásokkal kell élni a kapott eredményekből levonható következtetések tekintetében. Ezek a fenntartások nem annyira az alapul felhasznált adatok megbízhatóságával és a számítások pontosságával, hanem inkább a volumenszámítási módszer természetétől elválaszthatatlan torzításokkal kapcsolatosak.

A mai magyar statisztika rendszeresen használja az itt ismertetett módszert, de művelői gyakran rámutatnak arra, hogy a kapott indexszámok annál jobban tükrözik a termelés mennyiségi alakulását, minél homogénebb a termelés és minél kisebbek a két időpont között a termelés összetételében bekövetkező változások és megfordítva.

Nyilvánvaló, hogy ez a megállapítás nemcsak egy vállalat vagy iparág termelésére áll, hanem még fokozottabb mértékben áll egy ország ipari termelésének egészére. A volumen-indexszámok annál kevésbé képesek tükrözni a valóságot, minél nagyobb körre terjednek ki a termékeknek és minél nagyobbak az eltérések a két időpont között az egyes termékek, illetőleg — a mi esetünkben — iparágak viszonylagos arányában.

A budapesti gyáripár volumenzámításánál is az országos áradatokkal számoltunk. Ez azonban lényeges hibát nem jelent, mert a budapesti és az országos árak között számottevő eltérés nem volt.

⁶² Magyar Statisztikai Közlemények 86. sz. 1930. évi népszámlálás II. Az 1920. évi adatok tisztviselőkkel együtt. A segédszemélyzet létszámában a munkanélküliek is benne vannak.

⁶³ Vö. *Berend-Ránki* i. m. 235.

⁶⁴ Budapesti Ker. és Iparkamara évi jelentése. 1922, 291.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ A budapesti gyárak üzemi és termelési statisztikája, i. m. 292.

⁶⁷ Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara évi jelentése. 1923. 293.

⁶⁸ Budapest Székesfőváros Statisztikai és Közig. évkönyvei és a Budapesti Keresk. és Iparkamara 1924. évi jelentése alapján. 30.

⁶⁹ Népszámlálás alapján. A munkanélküliekkel együtt.

⁷⁰ *Farkasfalvy Sándor*, Budapest gyáripára 1921.—1926. 120—121. o. A budapesti gyárak üzemi és termelési statisztikája, i. m. 185.

⁷¹ Népszámlálás alapján. A 20-nál több munkást foglalkoztató vállalatok.

A pesterzsébeti harisnyakötő-gyárral együtt.

⁷² Népszámlálás alapján. A pesterzsébeti Len-, kender-, pamut- és jutafonó szövőgyárral együtt.

⁷³ Népszámlálási adatok.

⁷⁴ A Magyar Textilgyárosok Országos Egyesületének évkönyve. 1922.

⁷⁵ Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara évi jelentése. 1923, 278—279.

⁷⁶ *Kertai Ferenc*, A bőripar és a bőrkereskedelmi kialakulása és fejlődése Magyarországon. 83.

⁷⁷ GyOSz. XXV. évi jelentése az 1927. évi rendes közgyűléshez 278.

⁷⁸ *Farkasfalvi*, Budapest gyáripára. 109.

⁷⁹ *Farkasfalvi* i. m. 109—114. Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara évi jelentése 1924, 30. és a gyáripari statisztika alapján.

⁸⁰ *Farkasfalvi* i. m. 113—124.

⁸¹ Az 1913. évre vonatkozó adatokat a Statisztikai Közlemények 56. kötet 4. sz. -ának 143. oldalán található grafikonról olvastuk le. — Ez már önmagában pontatlanság forrása. A többi adatokat a Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának Évkönyvéből vettük.

⁸² Központi Gazdasági Levéltár. Chinoin Gyógyszer- és Vegyszeti Termékek Gyára rt.

⁸³ Budapest Székesfőváros Gázműveinek jelentése az 1933. évről. 17.

⁸⁴ Budapest Székesfőváros Gázműveinek jelentése az 1928. évről. 6.

⁸⁵ A budapesti gyárak üzemi és termelési statisztikája, i. m. 152.

⁸⁶ Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyvei alapján, 89.

⁸⁷ Magyar Statisztikai Évkönyvek alapján számítva.

⁸⁸ Budapest Székesfőváros Elektromos Művek zárszámadása. 1929. 1938. évekről.

⁸⁹ Az élelmezési iparágakban ugyanis a nyersanyag és a feldolgozott termék értéke közötti viszony egészen másként alakult, mint a többi iparágakban. Nagy mennyiségű nyers termék került itt feldolgozásra. A feldolgozás azonban túlnyomórészt néhány egyszerű mechanikai vagy vegyi folyamatból állott. Ezek a műveletek viszonylag kevés munkást igényeltek: ennek megfelelően a nyers termék és a késztermék értéke közötti különbség viszonylag nagyon kicsiny volt.

⁹⁰ Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara évi jelentése. 1925. 201.

⁹¹ Budapest Székesfőváros Statisztikai és Közigazgatási Évkönyvei alapján.

⁹² Budapest Székesfőváros Statisztikai és közigazgatási évkönyvei 1928, 424. és az Első Budapesti Gőzmalom Rt. 1926. évi zárszámadása alapján. Az Első Budapesti Gőzmalom ugyanekkor olvasztotta magába a következő vidéki malomokat: Váci Hengermalom és Tárház Rt., József Alföldi Gőzmalom és Fűrészgyár Rt. (Hódmezővásárhely) és Júlia Gőzmalom Rt. (Nyiregyháza).

⁹³ Budapest Székesfőváros Statisztikai és Közigazgatási Évkönyve 1929.

- ⁹⁴ Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyvei alapján.
- ⁹⁵ Ungarisches Wirtschaftsjahrbuch 1928, 129.
- ⁹⁶ Nagy Magyar Compass 1935–1936. II. rész, 84.
- ⁹⁷ Budapest Székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyvei alapján.
- ⁹⁸ Uo.
- ⁹⁹ A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara évi jelentése 1922, 263.
- ¹⁰⁰ Az 1925. XVIII. tc. az új építkezésekre, toldalék- és emeletráépítésekre 30 éves, az olyan építkezésekre, amelyek a lebontott épület terjedelmének feleltek meg, 15 éves, az átalakítási munkákra 6–12 éves adómentességet biztosított, a tatarozási munkákra pedig adómérséklést nyújtott.
- ¹⁰¹ Budapest Székesfőváros múltja és jelene számokban. 292–295. Budapest Székesfőváros Statisztikai Közlemények.
- ¹⁰² Uo.
- ¹⁰³ Városi Szemle 1927. I. 469.
- ¹⁰⁴ Uo.
- ¹⁰⁵ Uo.
- ¹⁰⁶ Közgazdasági Értesítő. 1926. okt. 21. 3. *Pallos* i. m. 113.
- ¹⁰⁷ Gyáripari statisztika és a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara évi jelentése. 1922, 30.
- ¹⁰⁸ *Arvay József*, A magyar ipar. 185.
- ¹⁰⁹ A budapesti gyárak termelési és üzemi statisztikája, i. m. 129–132.
- ¹¹⁰ *Laky Dezső*, Csonka-Magyarország megszállásának közgazdasági kárai. Bp. 1923, 364. — Központi Gazdasági Levéltár. Weiss Manfréd Acél- és Féművelei.
- ¹¹¹ Központi Gazdasági Levéltár. Weiss Manfréd Acél- és Féművelei 1. cs.
- ¹¹² Uo.
- ¹¹³ Központi Gazdasági Levéltár. Weiss Manfréd 16. cs. 378/I. sz.
- ¹¹⁴ K. G. L. Weiss Manfréd Acél- és Féművelei 16. cs. 389/II. sz.
- ¹¹⁵ K. G. L. Weiss Manfréd Acél- és Féművelei 16. cs. 389/VII. sz.
- ¹¹⁶ K. G. L. Weiss Manfréd Acél- és Féművelei 29. cs. 658/4. sz.
- ¹¹⁷ Magyar Statisztikai Közlemények. Külkereskedelmi forgalom és gyáripari statisztika alapján.
- ¹¹⁸ Lásd: Az 1929–33. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon.
- ¹¹⁹ A budapesti gyárak termelési és üzemi statisztikája, i. m. 143.
- ¹²⁰ A Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének 50 esztendeje. Bp. 1943, 11.
- ¹²¹ Lásd erre vonatkozóan: Az 1929–1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon. Szerk. *Incze Miklós*.
- ¹²² A számítás a Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyvei alapján.
- Egyéb, hivatkozás nélküli adatokat is a fővárosi statisztikai évkönyvekből vettünk.
- ¹²³ Magyar Gazdaságkutató Intézet helyzetjelentése. 1936. 29. sz. 75.
- ¹²⁴ A fontosabb elektromos áramfejlesztő telepek adatai alapján, a termelt villamosenergia-mennyiség indexszámai.
- ¹²⁵ *Vö. Incze* i. m. 298–316.
- ¹²⁶ *Vö. Incze* i. m. 200.
- ¹²⁷ Budapesti kereskedelmi és Iparkamara évi jelentése. 1931.
- ¹²⁸ *Vö. Incze* i. m. 199–208.
- ¹²⁹ *Vö. Incze* i. m. 209–210.
- ¹³⁰ Az állam ipartámogató tevékenysége Magyarországon 1881-ben indult meg, amikor az 1881. XLIV. tc. első ízben megszabta a vállalatok támogatásának eseteit és feltételeit. Azóta a törvényhozás többször foglalkozott ezzel a kérdéssel, és az 1890. XIII., az 1899. XLIX. és az 1907. III. tc.-ben szabályozta az iparvállalatok segélyezését. Az 1907. évi III. tc., amely az eddigieknél jóval nagyobb lehetőséget adott az állami támogatás gyakorlására, az 1920 után megváltozott állapotok között már nem elégitette ki a tőkéseket. Ezért az 1920-as évek során állandóan sürgették az iparfejlesztési törvény revízióját. „Az iparfejlesztési törvény revíziója tovább nem halasztható. A revízió iránya és elvei tekintetben a gyáripar felfogását visszatükrözi a GyOSz-nak az iparfejlesztés ügyében

tartott ankétjának eredményei. Kiterjesztendő a kedvezményezésre jogosult vállalatok köre” — olvashatjuk a Kereskedelmi és Iparkamara 1927. évi jelentésében. Az új iparfejlesztési törvény megalkotása azonban csak az 1931. évi XXI. tc.-kel következett be.

Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara évi jelentése. 1927, 47. A korábbi iparfejlesztési törvényre vonatkozóan lásd: *Berend Iván—Ránki György*, Magyarország gyáripára 1900—1914. 48—50.

¹³¹ Magyar Törvénytar. 1931. évi törvénycikkek. 219.

¹³² Uo.

¹³³ Magyar Törvénytar. 1931. évi törvénycikkek. 218—235.

¹³⁴ Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara évi jelentése. 1931.

¹³⁵ Képviselőházi Napló 1931. XXXV. sz. 11. Id. Gaál Gaston a törvényjavaslat vitáján.

¹³⁶ Közigazgatási Értesítő 1933. 19. sz. 30.

¹³⁷ Uo.

¹³⁸ Ujság 1935. IX. 29.

¹³⁹ Képviselőházi Napló i. h.

¹⁴⁰ Közgazdasági Értesítő 1932. 31. sz. 1.

¹⁴¹ Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara évi jelentése 1933. 33. o., 1934. 38. o.

¹⁴² Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve.

¹⁴³ A Magyar Gazdaságkutató Intézet archívumának adatai alapján.

¹⁴⁴ A Magyar Gazdaságkutató Intézet 50. sz. jelentése. 143., 185., 87.

¹⁴⁵ Központi Gazdasági Levéltár. W. M. okmánytar. 16. cs. 378/14. sz.

és 8. cs.

¹⁴⁶ Magyar Gazdaságkutató Intézet helyzetjelentései.

¹⁴⁷ Kereskedelmi Bank irattára. 3.4999. sz.

¹⁴⁸ Budapest Székesfőváros közigazgatási és statisztikai évkönyvei alapján.

¹⁴⁹ Központi Gazdasági Levéltár. Hofherr 11. cs.

¹⁵⁰ Ganz gyár zárszámadása alapján.

¹⁵¹ Láng gépgyár zárszámadása.

¹⁵² A Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének 50 esztendeje.

138.

¹⁵³ A Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének 50 esztendeje.

189.

¹⁵⁴ Magyar Gazdaságkutató Intézet helyzetjelentései.

¹⁵⁵ Magyar Gazdaságkutató Intézet helyzetjelentései.

¹⁵⁶ Magyar Gazdaságkutató Intézet helyzetjelentése. Budapest és környéki gyárak eladásai.

¹⁵⁷ Uo.

¹⁵⁸ Nincsenek adataink a fonóorsók és szövőgépek számának alakulására vonatkozóan a fővárosi fonó- és szövőiparban. Tudjuk azonban, hogy Magyarország textiliparában 1929—33 között a fonóorsók száma 49%-kal, a szövőgépek pedig 12%-kal emelkedett. Nem tévedünk sokat, ha ilyen emelkedéssel számolunk Budapesten is.

¹⁵⁹ Galántai Nagy József. Nagy Magyar Compass.

¹⁶⁰ Összeállítva a Gyáripari Statisztika és a Magyar Gazdaságkutató Intézet helyzetjelentései alapján.

¹⁶¹ Pesti Hírlap 1933. október 10.

¹⁶² Vö. dr. *Varga István*, Egyes magyarországi vállalatok nyereségének alakulása a világgazdasági válság idején. Közigazgatási Szemle 1955. 6. sz. 700.

¹⁶³ *Szigeti Gyula*, A gazdasági válság Bpest életében 64.

¹⁶⁴ *Szigeti* i. m. 48.

¹⁶⁵ Budapest Székesfőváros Elektromos Művei zárszámadásai alapján és Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve alapján.

¹⁶⁶ Központi Gazdasági Levéltár. Csepeli Papírgyár.

¹⁶⁷ Kereskedelmi Bank irattára 3283. sz. Hungária.

¹⁶⁸ Uo.

¹⁶⁹ Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyvei.

¹⁷⁰ Budapest Székesfőváros Gázműveinek 1932. évi zárszámadata. 13.

¹⁷¹ Lásd erre vonatkozóan az 1929—1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon. Szerk. *Incze Miklós*.

¹⁷² Nagy Magyar Compass 1933—1935. 84.

А. Шипош

ФАБРИЧНО-ЗАВОДСКАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ БУДАПЕШТА

Венгерская фабрично-заводская промышленность с начала ее основания была в значительной мере сконцентрирована в столице. В 1800—1850 гг. в столице было всего 35 фабрик. В последующие 50 лет развитие ускорилося и до конца столетия в Будапеште насчитывалось уже почти 500 фабрик.

После соглашения Венгрии с Габсбургами в 1867 году развитие характеризовалось широким развертыванием будапештской мукомольной промышленности. В 1867 году в Будапеште действовало 9 мельниц, а с 1867 по 1870 г. число мельниц увеличилось до 14. Но этот численный рост не выражает роста производительности мельниц, которая была намного больше.

Развитие в начале XX-го столетия было связано с агрессивной внешней политикой и подготовлением господствующего класса к войне. В 1911—1913 гг. были построены 70 новых заводов, из них 23 для тяжелой и 13 для химической промышленности. Ускорилося также и развитие текстильной промышленности. В это время были основаны большие венгерские текстильные заводы периода до первой мировой войны. На рубеже столетия 28,5% венгерских рабочих были сконцентрированы в Большом Будапеште. Во время первой мировой войны это соотношение еще больше смещалось в пользу Будапешта, потому что здесь создавались военные промышленные центры. После первой мировой войны структура развития промышленности изменилась, но промышленной децентрализации не последовало, наоборот, большая часть промышленности еще более уплотнилась в столице.

Условия производства будапештской фабрично-заводской промышленности в первые годы периода контрреволюции во время инфляции (1919—1924).

После проигранной войны налаживанию экономической жизни препятствовала медленная ликвидация военного хозяйства, введенного во время первой мировой войны, атрудняли положение также потери, нанесенные империалистическими войсками, прибывшими по просьбе Хорти для подавления Советской Республики. За все это платили рабочие. Доля налогов на одного жителя увеличилась с 49,80% пенге в 1913 году до 113 пенге в 1928 году.

Средством ограбления трудящихся являлась и инфляция, начавшаяся после первой мировой войны и усиливавшаяся после подавления революции. Капиталы уничтожались. Потеряли ценность и контингенты банковских вкладов. От инфляции больше всего страдали трудящиеся в то время, когда задолжавшиеся домо- и землевладельцы освободились от своих долгов. Биржа же развернула огромный оборот, небывалый в истории венгерского капитализма.

Большие трудности стояли на пути развития внешнеторговых связей. Этот период характеризовался вначале недостатком товаров, затем экономическим кризисом, наступившим после первой мировой войны, дальнейшим развитием инфляции, существовавшей еще во многих странах, а также отсутствием самостоятельного таможенного тарифа. Венгрия на основании мирного договора была обязана до середины 1924 года соблюдать пошлины бывшего общего австро-венгерского таможенного тарифа и установленные довоенные торговые договоры и льготы.

Но внешнюю торговлю тормозили бюрократический контроль системы валютных ограничений, и наложение эмбарго, или ограничение экспорта или импорта некоторых товаров. Эти запреты правительство мотивировало причиной защиты валюты. Но в действительности все это служило для защиты интересов промышленных капиталистов, выгодами которого пользовалась, главным образом, текстильная промышленность.

Правительство государственными льготами поддерживало деятельность капиталистов по развитию промышленности. Между 1922 и 1925 гг. правительство предоставило 82 фабрикам разные льготы по налогам и прочее. Больше половины этих льгот получила текстильная промышленность.

Инфляция и послевоенное положение различно действовали на развитие промышленности. С одной стороны затрудняли развитие, с другой же самостоятельная новая таможенная территория освобождение промышленности от конкуренции более развитой австрийской и чешской промышленности и эмбарго обуславливали резкое повышение потребительской промышленности. Восстановление военных разрушений и репарационные поставки развивали тяжелую индустрию, но производительность не поднялась в таком масштабе как, например, производство текстильной промышленности.

Однако, из-за убытков, причиненных войной и ввиду общей безорганизации, весь промышленный аппарат вначале контрреволюционного периода, не достиг уровня производства 1913 года.

Условия производства будапештской фабрично-заводской промышленности в период стабилизации и экономического подъема (1924—1929 гг.)

Стабилизация валюты, проведенная в 1924 году с помощью иностранного займа, положила конец инфляции.

Условия стабилизации многосторонне влияли на дальнейшее развитие хозяйства. Так, прежде всего, надо указать на то, что стабилизация была связана с заграничной задолженностью и усилением контрольной роли международного финансового капитала в Венгрии.

Заем Лигии Наций, использованный для стабилизации валюты, был эмитирован в 7-ми государствах в номинальной стоимости 307 миллионов золотых крон. Иностранным подписчикам-капиталистам были выплачены большие проценты. И так, при задолженности в 307 миллионов крон Венгрия имела лишь притом в 253,8 миллионов крон фактических доходов.

Последующие события показали, что заем Лиги Наций, с точки зрения стабилизации валюты, был лишним, или, по крайней мере, сильно преувеличен. Доходы займа были использованы не по назначению, а большей частью — (214 миллионов пенге в течение 5 лет 1925—1929) использованы на непродуктивные государственные вложения.

После стабилизации, созданная в интересах финансового капитала дефляция, дала возможность венгерским большим банкам еще глубже расширить свою заинтересованность в промышленности и овладеть контролем почти над всеми венгерскими промышленными предприятиями.

Усилился и иностранный контроль над венгерскими акционерными обществами. Из 3,675 венгерских акционерных обществ, действующих в конце 1929 г., — 958 акционерных обществ в большей или меньшей мере заключали в себе иностранные интересы и в руках этих 958 обществ было сосредоточено 79% всего венгерского акционерного капитала.

После стабилизации, в 1924 году, Венгрия ввела самостоятельный таможенный тариф и вступила на путь империалистического протекционизма. Одновременно началась и ликвидация связанного хозяйства, действующего с начала войны.

Кроме таможенного тарифа правительство и другими мерами помогало финансовым капиталистам. Также и в дальнейшем большую роль играли государственные льготы, предоставленные на основании III. ст. закона 1907 года.

После стабилизации в 1926 году наступил экономический подъем. Причиной подъема был частично и хороший урожай. Повышение промышленного производства было результатом, в первую очередь, государственных, комитатских и городских капиталовложений. Сумма государственных капиталовложений повысилась с 67,1 миллионов пенге в 1924/25 гг. до 268,8 миллионов пенге 1927/28 г. Кроме государственных вложений и столичные капиталовложения создали новые возможности для работы промышленности.

В результате этих капиталовложений в 1927 году строительная промышленность и связанные с ней отрасли работали с удвоенной силой.

Экономический подъем после стабилизации был сопровожден большим притоном иностранных ссуд.

Под влиянием этих факторов производство фабрично-заводской промышленности, по сравнению с послевоенным упадком, быстро поднялось. Но промышленность Будапешта достигла довоенного уровня производства только на кульминационном пункте в 1929 году.

Существенным было структурное изменение промышленности. Быстрее всего развивались текстильные и другие отрасли легкой промышленности, производство металлургии только немногим превышало довоенный уровень, а производство машиностроительной промышленности достигло всего 64,8% производства 1913 года.

Развитие будапештской промышленности отстало от подъема промышленности окрестности Будапешта. В результате этого, в контрреволюционной Венгрии промышленность была сконцентрирована в столице и в ее непосредственном окружении. В 1929 г. 92,1% крупных промышленных предприятий и 66,5% промышленных рабочих находились на территории Большого Будапешта.

Развивающиеся отрасли промышленности в 1920 годах

Среди отраслей легкой промышленности, в Будапеште текстильная промышленность развивалась быстрее других отраслей промышленности. В 1920 году в Будапеште действовал 31 текстильный завод, а в 1928 году число заводов увеличилось до 109. Лошадиная сила их двигателей увеличилась в периоде 1920—1927 гг. от 30.223,9 до 98.746,4. Особенно быстро росло число текстильных фабрик в период инфляции, во время импортных ограничений. В течение 2-х лет, в 1922—23 гг., в Будапеште было построено больше текстильных фабрик, чем в течение довоенных 100 лет. Производство текстильной промышленности, по сравнению с 1913 годом, — в 1929 году поднялось на 340,8%. Быстрым темпом шло развитие текстильной промышленности и в окрестности Будапешта.

В пределах текстильной промышленности быстрее всего развивались трикотажная и прядильно-ткацкая, далее хлопчато-бумажная и шерстяная промышленности. В 1920-ом году построили и первую будапештскую фабрику искусственного шелка.

Благоприятное действие конъюнктуры прядильной ткацкой промышленности отражалось и в конфекционной промышленности, развившейся в 1920-х годах в значительную отрасль. Производство будапештской конфекционной промышленности возросло по сравнению с довоенным на основе цен 1913 года на 184,7%. Значение конфекционной промышленности выражалось в том, что самые большие предприятия конфекционной промышленности находились без исключения в Будапеште.

Кожевенная промышленность развивалась в пределах Австро-Венгерской Монархии из-за сильной австрийской и чешской конкуренции весьма медленно. Во время первой мировой войны, военная конъюнктура дала возможность расширению производства, но не способствовала ее развитию. В ее продукцию не входили многие качественные кожевенные продукты. До войны в Будапеште была одна кожевенная фабрика, число их до 1927 года увеличилось до 5-ти. Значительной была будапештская чемоданная и кожевенно-галантерейная промышленность.

После первой мировой войны, в результате таможенного покровительства и непосредственной государственной помощи производство химической промышленности значительно повысилось. В 1929 году производство химической промышленности Будапешта было на 23,3% выше уровня 1913 года. Но развитие химической промышленности было неравномерно даже и в пределах отраслей. Сравнительно сильно возросло производство химикалий, но выпуск других химических веществ, в основном крахмала и искусственного удобрения, сильно отстал.

Быстрее всего поднялось производство электрической энергии, что было связано с развитием техники и с ускорением электрофикации городов и сел.

Приходящие в 1920-ых годах в упадок промышленные отрасли

Ряд отраслей промышленности, в первую очередь некоторые отрасли пищевой и вкусовой промышленности, даже и до 1929 года не достигли довоенного уровня. В этом упадке большую роль играло уменьшение производства мельниц.

Внутри новых границ, мощность мукомольной промышленности — которая была рассчитана на территорию прежней Австрийско-Венгерской Монархии — оказалась чрезмерно большой. Использовано было только едва больше 20% производительности мельниц. В 1913-м году в Будапеште действовали 13, а в 1929-ом году — уже только 6 паровых мельниц. Еще в большей мере уменьшилось производство пивоваренной промышленности. В 1913/14 гг. будапештские пивоваренные заводы производили 1,8 мил., а в 1928/29 гг. только 531.000 гектолитров пива.

Вслед за мукомольной промышленностью, в рамках будапештской пищевой и вкусовой промышленности, самой значительной отраслью являлось табачное производство. Продукция табачных фабрик в 1926 году свыше 20% превышала довоенный уровень.

Не достигла довоенного уровня и строительная промышленность и промышленность строительных материалов. В первые годы после войны почти что не проводились строительств. Значительное развитие было достигнуто только в 1925-м году, но число построенных комнат в 1928 году не достигло числа их в 1911 году. Большая часть новых квартир была неудобная, однокомнатная.

Не достигло довоенного уровня и производство строительных материалов. Мощность кирпичных заводов была чрезвычайно переразмерной: рассчитано было в год произвести 700 миллионов кирпичей, из этого один будапештский трест мог бы изготовить 300 миллионов.

Конец войны отрицательно повлиял на металлопромышленность, как и на машиностроительную промышленность. Прекратилась военная конъюнктура и эти промышленности должны были переключиться на мирное производство. Но отсутствие согласованного производственного профиля сильно препятствовало рационализации. Инфляционная конъюнктура в самом начале значительно повысила производство черной металлургии и металлопромышленности, а большим заводам — при значительной государственной помощи за счет других предприятий — облегчала переход на мирное производство.

Большинству заводов машиностроительной промышленности не удалось переключиться на мирное производство и приспособление их к рыночным условиям, сложившимся после распада Австрийско-Венгерской монархии. В течение 20-х годов ряд известных машиностроительных заводов прекратили свое существование или же слились с другими заводами. Стоимость производства машиностроительной промышленности в 1929 году достигла только 64,8% по сравнению с производством в 1913 году.

Из общего упадка машиностроительной промышленности исключением были только некоторые отрасли электротехнической промышленности, которые путем привлечения больших иностранных капиталов, усовершенствовали свою продукцию и заняли значительное место на мировом рынке.

Влияние мирового экономического кризиса 1929—1933 гг. на фабрично-заводскую промышленность Будапешта

Сильный экономический кризис и в Венгрии развивал свое разрушительное действие. Одной из причин было то, что венгерская промышленность являлась очень неравномерно развивающейся промышленностью, опирающейся на узкий внутренний рынок, трудно переносившей удары кризиса. Другая причина скрывалась в аграрном характере венгерской экономической жизни. Продукция будапештской фабрично-заводской промышленности во время самого острого кризиса, — в 1932 году — снизилась на 25% по сравнению с 1929 годом. Вследствие новых капиталовложений еще больше ухудшилось использование мощности фабрично-заводской промышленности.

Кризис неравномерно отражался на некоторых отраслях промышленности. Больше всего уменьшилось производство тех отраслей, которые по большей части выпускали средства производства. Ко второй группе, где упадок продукции был на много меньше, относятся пищевая, — конфекционная — и полиграфическая промышленности. Общее свойство их выражалось в том, что они в преобладающей части производили такие продукты, от которых даже при самой большой нужде, потребители труднее всего могли отказаться, а с другой стороны, эти отрасли еще до кризиса были защищены от иностранной конкуренции.

Относящиеся к третьей группе — текстильная, кожевенная, электрическая, энергетическая и химическая промышленности во время кризиса не только не снизили производства продукции, но даже наоборот, повысили его.

Неравномерный упадок промышленного производства был связан с развитием промышленности 20-х годов, а именно: такие отрасли как текстильная, химическая — которые и до кризиса не могли развиваться до такого уровня, чтобы обеспечить товарами внутренний рынок. Эти отрасли и во время кризиса не были вынуждены в результате чрезвычайного суживания рынка, уменьшить свою продукцию, ведь государство финансового капитала путем ограничения валюты и, главным образом, системой импортных разрешений, вытеснением иностранных товаров обеспечило им рынок; с другой стороны, они имели возможность не допускать снижения и держать на сравнительно высоком уровне и внутренний рынок. Впереди всех в этом отношении стояли, главным образом, картели. Они вследствие монополистической политики цен и во время кризиса имели большие доходы.

Все более усиливающееся давление общественного мнения заставило правительство «урегулировать» деятельность картелей «законными средствами». Закон о картелях о котором утверждали, что проведен в жизнь с целью упорядочения действий картелей — на самом деле узаконили существовавшее положение.

Чтобы обезоружить возмущение общественного мнения по поводу грабительской политики цен картелей — в 1932 году правительство создало Государственную комиссию по анализу промышленных цен. Но компетенции комиссии были весьма ограничены и в ходе переговоров с промышленностью она «завоевала» только таких снижений цен, которые промышленность провела бы и без переговоров.

Для защиты интересов капиталистов служил также и закон, изданный в 1931 году по развитию промышленности, являющийся прямым продолжением протекционистического таможенного закона. Закон был разработан по намерениям Союза фабрикантов и предоставлял правительству еще большую возможность практиковать государственную поддержку. На основании этого закона и во время кризиса капиталисты получали значительные льготы.

Положение некоторых промышленных отраслей во время кризиса

Будапештская черная металлургия и металлопромышленность достигли в 1933 году самого низкого уровня, когда продукция их снизилась почти на 40%,

а число рабочих на 1/3 часть. Чем ближе стояла данная отрасль к промышленности по производству исходных материалов, тем глубже сказывался кризис.

Снижение производства в машиностроительной промышленности было значительнее, чем в черной металлургии и металлопромышленности. В 1932-ом году будапештские машиностроительные заводы выпустили продукции только в размере 46,2% по сравнению с 1929 годом. В рамках машиностроительной индустрии, кризис сильнее всего отразился в сельскохозяйственном машиностроении. Немного благоприятнее было положение других отраслей машиностроительной промышленности. Меньше всего отразилось влияние кризиса на электрической промышленности. Причиной этому было, что сильно точная электрическая промышленность, во время кризиса получала значительные государственные и городские заказы. Другая причина была также связана с неравномерным развитием т. е. слаботочная электрическая промышленность, экспортирующая большую часть своей продукции — перенесла кризис гораздо легче.

К числу промышленности на которых сильно отразился кризис принадлежала строительная и промышленность строительных материалов. Строительная промышленность во время кризиса сильно пришла в упадок. Чрезвычайно уменьшилось число законченных жилых домов. Во время кризиса изменился также характер строительства жилых домов. В 1927 году в Будапеште в среднем на один новый жилой дом приходили 22,7 квартир, а в 1933 году всего 8,8. Причиной этого служило широкое распространение построек 1—2 комнатных домов.

Эти условия определили и производство промышленности строительных материалов. Сбыт кирпича и черепицы в Будапеште в 1929/1933 гг. понизился на почти 70%. Однако, картели препятствовали понижению цен в такой же мере.

На текстильной промышленности кризис не отразился в такой степени. Ее производство в самое критическое время, в 1932 году, было только на 6% меньше производства в 1929 году, а в 1933 году она уже превысило это производство на 13,7%. Но падение продажных цен в отношении заводской промышленности было весьма значительно, ибо сумма сбыта в 1932 году была на 28,3% ниже, чем в 1929 году.

Особое положение текстильной промышленности во время кризиса решительным образом объясняется тем, что после вытеснения зарубежных текстильных товаров, отечественный рынок находился полностью в распоряжении прядильной и ткацкой промышленности. В то же время текстильная промышленность обрабатывала сырье, приобретенное ей по низким ценам мирового рынка, зарплата же была гораздо ниже уровня зарплат конкурирующих стран, — что обусловило сравнительно незначительное уменьшение экспорта текстильной промышленности.

Во время кризиса в пределах текстильной промышленности положение хлопчатобумажной и шерстепрядильной промышленности было благоприятнее всего; ввиду ограничения ввоза; они пользовались самыми большими преимуществами. Продукция будапештской хлопчатобумажной промышленности в 1932 году была на 20,7%, а в 1933 году на 39,1% выше уровня 1929 года.

Из отраслей текстильной промышленности кризис сильнее всего отразился на льняной, конопляной и джутовой промышленности, так как самым важным потребителем этих отраслей является сельское хозяйство.

Импорт продукции конфекционной промышленности и до кризиса не состоялся в таком размере, как например импорт текстильных товаров и поэтому эмбарго не принесло ей никакой пользы. Она сильнее чувствовала тяжесть кризиса, чем текстильная промышленность. Ее производство в 1932 году снизилось на 71,3% по сравнению с 1929 годом.

Среди отраслей кожевенной промышленности сравнительно благоприятно сложилось во время кризиса положение кожевенных заводов. Но производство чемоданной и кожевенно-галантерейной промышленности понизилось в сильной мере. Пали цены на кожу; однако еще больше пала цена на сырую кожу, чем уравнилось уменьшение профита вследствие понижения цен на готовую продукцию.

Производство электрической энергии в результате роста числа потребителей повысилось. Расход промышленного тока в Будапеште за 1929/1932 гг. поднялся

на 33,4%. Это было связано с тем, что более крупные заводы остановили свои собственные электрические централи, так как они получали от столичной централи энергию дешевле себестоимости. В результате роста потребителей повысилось и потребление хозяйственного тока, несмотря на то, что доля расхода на одно хозяйство снизилась.

К числу несильно пострадавших от кризиса производственных отраслей — относится и химическая промышленность, продукция которой в 1929/1932 гг. понизилась на 24%. Производство газа, ввиду роста числа потребителей не уменьшалось в такой мере. Газоснабжение Будапештским газовым заводам было меньше всего в 1933 году, достигая лишь 92,2% расхода 1929 года. В самом тяжелом положении находилось производство суперфосфатного искусственного удобрения; это было связано с острым аграрным кризисом.

Неравномерно развивалось и положение отраслей, входящих в состав главной группы пищевой и вкусовой промышленности. Производство всей главной группы за период 1929/1933 гг. уменьшилось примерно на 25%. Вследствие прекращения экспорта муки, количество размола хлеба на будапештских мельницах уменьшилось на 50%. Еще большее снижение наблюдалось в производстве пива — 71,2%. Понижение производства табака было намного меньше.

В годы кризиса, вследствие падения цен на сельскохозяйственные продукты, сильно увеличилась разница между ценами на сырье и на готовую продукцию. Но ввиду того, что цена готовой продукции пала в меньшей мере, доход капиталистов в пищевой промышленности не уменьшался в такой мере, как производство.

KÖNYVISMERTETÉSEK

Historisches Jahrbuch der Stadt Linz. 1957

(Linz 1957. Herausgegeben von der Stadt Linz)

Felső-Ausztria fővárosa, Linz már hosszú évek óta foglalkozik várostörténete megírásának előkészítésével. Nagyarányú kutatómunka folyik, amelynek szép eredménye a már száz kötetet kitevő „Linzer Regesten” c. sorozat. Az eddig megjelent kötetek körülbelül 70 000 regesztát tartalmaznak. Előkészületben van további 50 kötet anyaga. Joggal büszkélkedhetik a város vezetősége: „Mit dieser Sammlung hat die Stadt Linz wohl als heute einzige Stadt der Welt die meisten *gedruckten Hinweise* auf ihrer Vergangenheit zur Verfügung.” (1956. évi Jahrbuch, LXXXII. 1.) A regesztakötetek úgy látszik a levéltári proveniencia elvét alkalmazzák: egy-egy kötet egy-egy levéltár Linzre vonatkozó adatait tartalmazza. (Uo. LI—LIII. 1.) Ennek, a mi Budapest Története kutatásainkhoz hasonlítható munkálatnak során elkészült tanulmányokat tartalmazza a Historisches Jahrbuch-ok évente megjelenő kötete, amely így a mi „Tanulmányok Budapest múltjából” sorozatunknak felel meg.

Az előbbi, 1956. évi kötet a tanulmányokon kívül a város kultúrigazgatásügyi hivatalának évi jelentését, a Kulturchronik-ot is tartalmazta. (Uo. VII—LXXXIV. 1.), ezt azonban 1957-től kezdve külön adják ki, sokszorosított kiadásban. Így ezentúl a kötetek beosztása az előttünk fekvő 1957. évi kötet mintájára fog készülni. Ez a kötet szép kiállításban, jó papíron 414 oldalt tartalmaz. Dr. Ernst Koref polgármester előszava után három részre oszlik az évkönyv: tanulmányok, kisebb közlemények és miszcelléák. Ebben az utóbbi részben könyv- és levéltárismertetéseket, továbbá a városi levéltárban folyó munkálatok leírását, végül készülő tudományos munkákról szóló előzetes jelentéseket találunk. A kötet tartalma, habár nem magyar városra vonatkozik, mégis tanulságos a magyar városkutató számára, nemcsak módszertani, hanem tartalmi szempontból is, hiszen a város szintén a Habsburg-monarchiához tartozott, és így történetének ismerete összehasonlítási lehetőséget nyújt a Lajtán inneni és a Lajtán túli városok helyzetére.

Az évkönyv, akár csak a Tanulmányok, szigorú időrendi sorozatban közli a cikkeket. Az első tanulmány: *Helmut Feigl*, Der niederösterreichische Weingartenbesitz der Linzer Bürger im 13. und 14. Jahrhundert. (8—29. 1.) A cikk rámutat, hogy Alsó-Ausztria szőlőinek